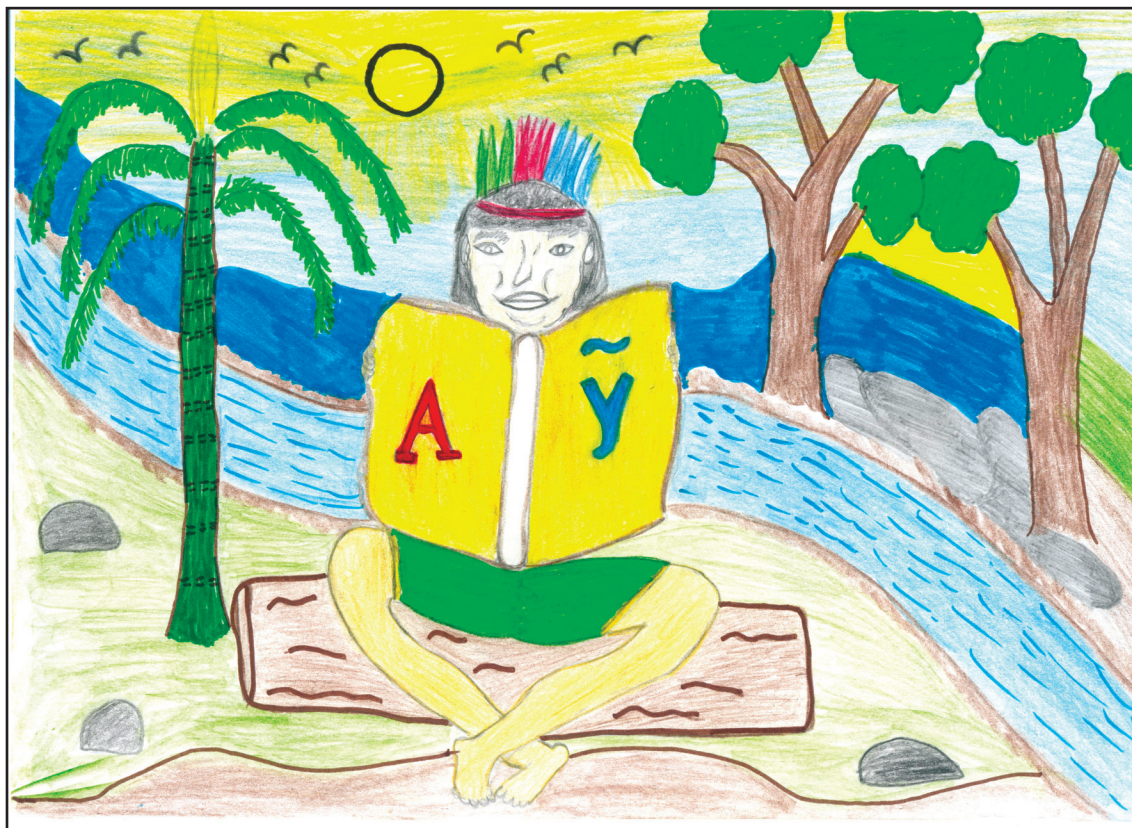

NHANDEREKO JAIKUAAVE HANGUÃ

Ava Guarani
Ñembo'e ryru Ava Guarani

Governo do Estado do Paraná¹

Carlos Alberto Richa

Secretaria de Estado da Educação²

Flávio José Arns

Diretoria Geral³

Jorge Wekerlin

Superintendência da Educação⁴

Meroujy Giacomassi Cavet

Departamento da Diversidade⁵

Luciane Vanessa Fagundes Mendes

Coordenação da Educação Escolar Indígena⁶

Oziel Azevedo

Equipe Técnico-pedagógica⁷

Andréa Gouveia de Oliveira

Cristina Cremoneze

Dirceu José de Paula

Iozodara Telma Branco De George

-
- 1 **Roberto Requião:** 01/01/2001 a 31/03/2010. **Orlando Pessuti:** 01/04/2010 a 31/12/2010.
- 2 **Yvelise Freitas de Souza Arco-Verde:** 10/07/2008 a 19/11/2010. **Altevir Rocha de Andrade:** 20/11/2010 a 31/12/2010.
- 3 **Ricardo Fernandes Bezerra:** 01/01/2003 a 17/04/2010. **Altevir Rocha de Andrade:** 18/04/2010 a 19/11/2010. **Alexandra Carla Scheidt:** 20/11/2010 a 31/12/2010.
- 4 **Alayde Maria Pinto Digiovanni:** 10/07/08 a 31/12/2010.
- 5 **Wagner Roberto do Amaral:** 10/07/08 a 31/12/2010.
- 6 **Cristina Cremoneze:** 16/11/2004 a 31/12/2010.
- 7 Durante a produção do material, também integravam a equipe: Anabel do Nascimento Adão, Ciomara Stocchero Amorelli, Leila do Rocio da Silva, Lilianny Rodriguez Barreto dos Passos, Maria Cristina de Paula Müller e Raquel Marschner.

**GOVERNO DO ESTADO DO PARANÁ
SECRETARIA DE ESTADO DA EDUCAÇÃO
SUPERINTENDÊNCIA DA EDUCAÇÃO
DEPARTAMENTO DA DIVERSIDADE
COORDENAÇÃO DA EDUCAÇÃO ESCOLAR INDÍGENA**

NHANDEREKO JAIKUAAVE HANGUÃ

**CURITIBA
SEED/PR
2011**

Depósito legal na Fundação Biblioteca Nacional,
conforme Lei nº 10.994, de 14 de dezembro de 2004.
É permitida a reprodução total ou parcial desta obra, desde que seja citada a fonte.

Autores e Autoras

Nhomboea kueri Nhandewa, Mbya, Ava Guarani Paraná gui:

Amélia *Takua Rayvi* Peres – Aldeia Okoy, TI Okoy
Ananias *Jexaka* Veríssimo – Aldeia Lebre, TI Rio das Cobras
Avelino da Silva – Aldeia Araça'i, TI Araça'i
Dionísio Rodrigues – Aldeia Pindoty, TI Pindoty
Dorileu Barros – Aldeia Tekoha Porã, TI Tekoha Porã
Eliane Cristina Norato – Aldeia Posto Velho, TI Ywy Porã
Gervásio *Tupã Reju* Benites – Aldeia Okoy, TI Okoy
Irismar dos Santos – Aldeia São Jerônimo, TI São Jerônimo
João *Karai Tataendy* Vicente – Aldeia Pinhal, TI Rio das Cobras
Jucélio Aparecido da Silva – Aldeia Laranjinha, TI Laranjinha
Jum Célia *Jera* Veríssimo – Aldeia Rio D'Areia, TI Rio D'Areia
Jussara Mariana da Silva – Aldeia Posto Velho, TI Ywy Porã

Justino *Karai* A. de Souza – Aldeia Palmeirinha, TI Mangueirinha
Lucimara *Silvio* Marcolino – Aldeia Laranjinha, TI Laranjinha
Manoel Pires de Lima – Aldeia Rio D'Areia, TI Rio D'Areia
Natalina *Jerá* Veríssimo – Aldeia Lebre, TI Rio das Cobras
Oséias *Poty Miri* Florentino – Aldeia Palmeirinha, TI Mangueirinha
Priscila *Ara* Veríssimo – Aldeia Lebre, TI Rio das Cobras
Rivelino Gabriel de Castro – Aldeia Palmeirinha, TI Mangueirinha
Rufino Deni – Aldeia Tekoha Marangatu, TI Tekoha Marangatu
Sara *Katu* Florentino – Aldeia Palmeirinha, TI Mangueirinha.
Silvana *Mimbi* Veríssimo – Aldeia Pinhalzinho, TI Pinhalzinho
Silvana *Mindua* Vidal Felício – Aldeia Rio D'Areia, TI Rio D'Areia
Valério *Karai* Gonçalves – Aldeia Palmeirinha, TI Mangueirinha

Organização

Dirceu José de Paula
Anabel do Nascimento Adão
Cristina Cremoneze

Assessoria Pedagógica

Camila Gauditano
Marci Fileti Martins
Maria Cristina Troncarelli

Editoração Eletrônica: **ADESCRYN GRÁFICA EDITORA LTDA.**

CATALOGAÇÃO NA FONTE – CEDITEC-SEED-PR

P111

Paraná. Secretaria de Estado da Educação.

Nhandereko jaikuaave hangua – Ava Guarani / Secretaria de Estado da Educação. Superintendência da Educação. Departamento da Diversidade. Coordenação da Educação Escolar Indígena– Curitiba : SEED – Pr., 2011. - 94 p. –

ISBN:

1. Língua Guarani. 2. Línguas indígenas. 3. Língua Ava Guarani. 4. Cosmologia Indígena. 5. História Guarani. 6. Educação Escolar Indígena. 7. Índios. I. Paula, Dirceu José de, org. II. Adão, Anabel do Nascimento, org. III. Cremonese, Cristina, org. IV. Paraná. Secretaria de Estado da Educação. Superintendência da Educação. Departamento da Diversidade. V. Coordenação da Educação Escolar Indígena. VI. Título.

CDD370
CDU

572.95(816.2)+37

Ilustração da Capa: Amélia *Takua Rayvi* Peres e Rufino Deni

SECRETARIA DE ESTADO DA EDUCAÇÃO DO PARANÁ

Superintendência da Educação

Departamento da Diversidade

Avenida Água Verde, 2140 - Vila Isabel – Curitiba - Paraná

Telefone (XX41) 3340-1500 Fax (41) 3243-0415

CEP 80240-900 – CURITIBA – PARANÁ – BRASIL

www.diadia.pr.gov.br/dedi/ceei/

**DISTRIBUIÇÃO GRATUITA
IMPRESSO NO BRASIL
PRINTED IN BRAZIL**

Carta do Secretário

Apresentação

A Secretaria de Estado da Educação do Paraná ao oferecer esta publicação, produzida pelos professores Guarani, busca apoiar as práticas pedagógicas no âmbito das escolas estaduais indígenas da Rede Pública de Ensino.

A Constituição da República Federativa do Brasil, promulgada em 1988, nos capítulos dedicados aos povos indígenas e a LDBEN 9394/96 fundamentam as políticas educacionais para estas populações. A partir de tais legislações os povos indígenas passaram a ter garantido o direito à manutenção de suas culturas, línguas e uma educação escolar que respeite seus métodos próprios de ensino, sua transmissão e produção de conhecimentos.

Para assegurar que a educação escolar indígena seja intercultural, específica, diferenciada e bilíngue, este material foi totalmente escrito por professores Guarani do Estado do Paraná que tiveram a oportunidade de expressar suas diferentes visões sobre seus processos de formação, suas escolas, seus alunos e suas experiências pedagógicas.

Assim, o objetivo desta publicação é subsidiar o trabalho dos professores indígenas da rede estadual de educação, ampliar os horizontes de pesquisa na temática indígena e promover maior visibilidade a esses povos, partícipes do processo de constituição histórica e cultural deste Estado.

Nhande ayvu rehegua

Mbo'e arandu ryru typekaha mitangue Ijayvu porãve haguã.

Mbo'ehara Ava Guarani, Mbyá há'e Nhandeva kuera arandu peteĩ teĩ tekohá pigua. Ijayvu va'ekue Secretaria de Estado de Educação do Paraná (SEED-PR) ma oipytyvõ omosãrambi haguã arandu tekohá rupi: Tekoa tapixi (Rio das Cobras), Pinhal (Espigão Alto), Palmeirinha (Chopinzinho), Rio D'Areia, Araçai, Okoy, Tekoa Nara'ĩ, Pinhalzinho, São Jerônimo, Pindoty, Kambui, Marangatu ha'e Tekoa Porã.

Kova ma onhe'ẽ tekohare, tembiapo kuera re, mymba, ka'aguy, y, ha jerokyhatyre.

Rufino Deni ha'e Amélia Peres – Mbo'e hara Tekoha Ocoy ha Tekoha Marangatu Guaira – Paraná, pigua umi chamõi kuera ojepy'apy ma umi mitã renonderãre ymama há'ekuera onhepyru onguare nda'ipori mba'ekuaaha ombopara hanguã tembiapo kuatiare uperupima ha'ekuera ou ochehechavaipa ikuai, tetãrupi ojegueroquata java hikuai ambue tetãre ymama nonheikotevẽi raka'e arandure ko'anga nhande kuera ndajaikovei ymaguareicha uperupimã nhande ramõi kuera ojou mbo'eroy rupima jaikuaa va'erã karaikuera ayvu chamõi kuera ayvu ma nhande mo'ãranduve pavê ayvu jaiporu hanguã ambue tetãre jaje'oiharupi arandu rekao.

Mokõi Tekoha pigua chamõi kuera ijayvu akue nhande mitãngue arandurã tekohare.

Mbo'e hara kuera – Ava Guarani

Sumário

1 - ALFABETO AVA GUARANI.....	13
2 - YPY KUE REMBIAPO	14
3 - TAKUA REGUA	18
4 - YVYRA' IJA HA CHAMOÏ OPITA VA'E	24
5 - KA'AGUY REGUA	30
6 - AVATI SA'YJU	44
7 - AVATI TEMBI'U REGUA	47
8 - POHÃ	55
9 - TEKoha YMA GUARE HÁ'E KO'ANGAGUA	58
10 - TEKoha REGUA.....	62
11 - MBO'E ROY	77
12 - MBA'APO REGUA	86
13 - JASY REHEGUA	91
14 - JASY ÑEPYRÛMBY	93

1 ALFABETO AVA GUARANI

Letras maiúsculas

A Ñ CH E Ë G Ê H I Ï J K L M MB N ND O
Õ Ñ NG NT P R RR S T U Û V Y ÿ ‘

Letras minúsculas

a ã ch e ë g ê h i ï j k l m mb n nd o ã ñ
ng nt p r rr s t u ã v y ÿ ‘

Vogais maiúscula

A	E	I	O	U	Y
Ã	Ë	Ï	Õ	Û	ÿ

Vogais minúscula

a	e	i	o	u	y
ã	ë	ï	õ	ũ	ÿ

Consoantes

CH G Ê H J K L M MB N ND
Ñ NG NT P R RR S T V ‘

2 YPYKUE REMBIAPO

Tembiapo kuimba'e kuera ha kuñaguera ha'e mitãgue tuja kue ojapo va'e. Mitãgue ha'e oipytyvõ haguã isy kuera, oñembo'e vo oho e'ỹ re. Ha'e peicha rãe nañanderesarai mba'emo japapo haguã.

Kuimba'e kuera rembiapo ma: hu'y, guyrapa, angu'apu ha'e vicho'i ra'anga.

Kuñague rembiapo ma: ajaka'i, mbo'y, kuairũ, ha'e pyapy rehegua.

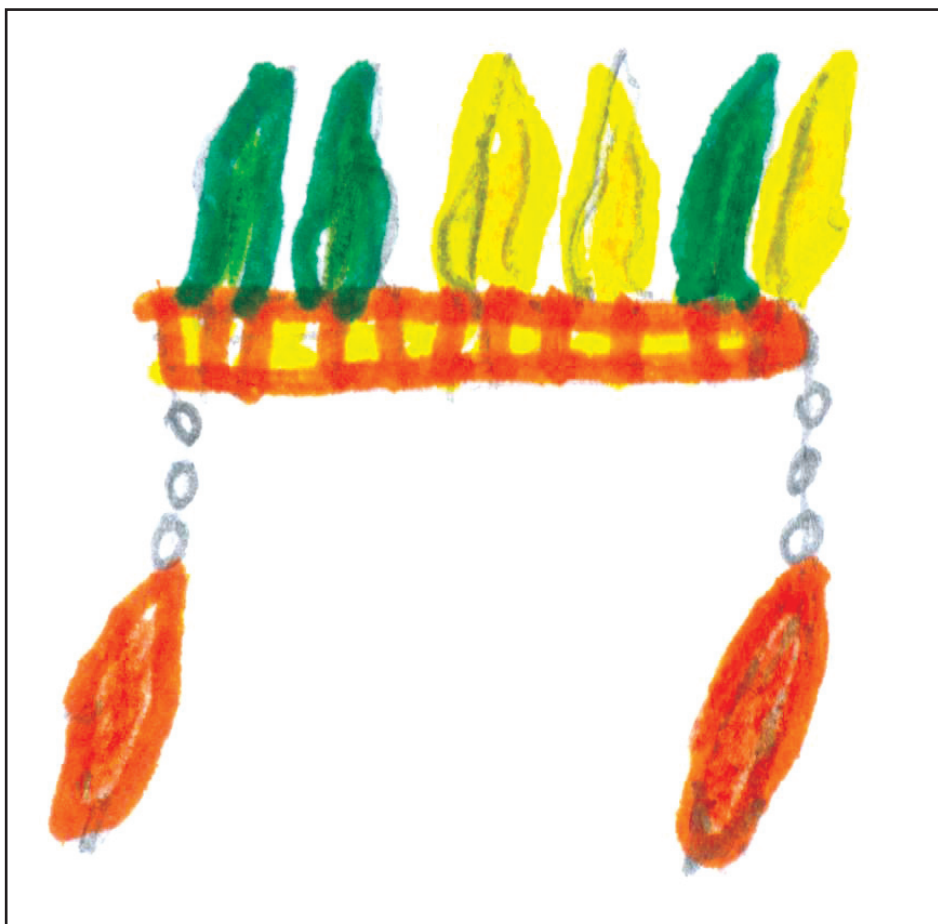
MBO'E HARA

MBO'Y

Mbo'y ma ha'e ve ko'ẽ ko'ẽre Jaiporu haguã, ha'e ñavende haguã karai kuera pe. Oikuaa hangua ñande reko ypykue tetãregua.

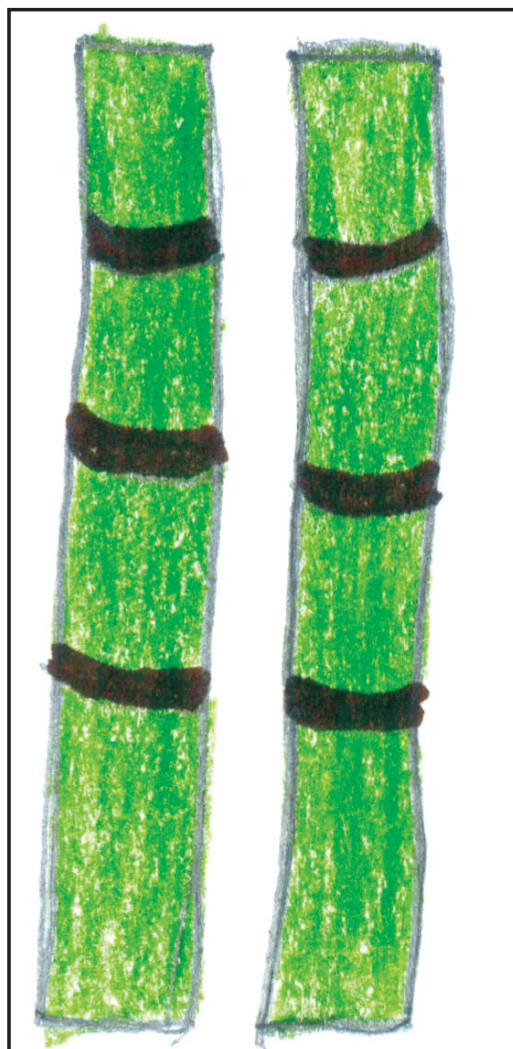
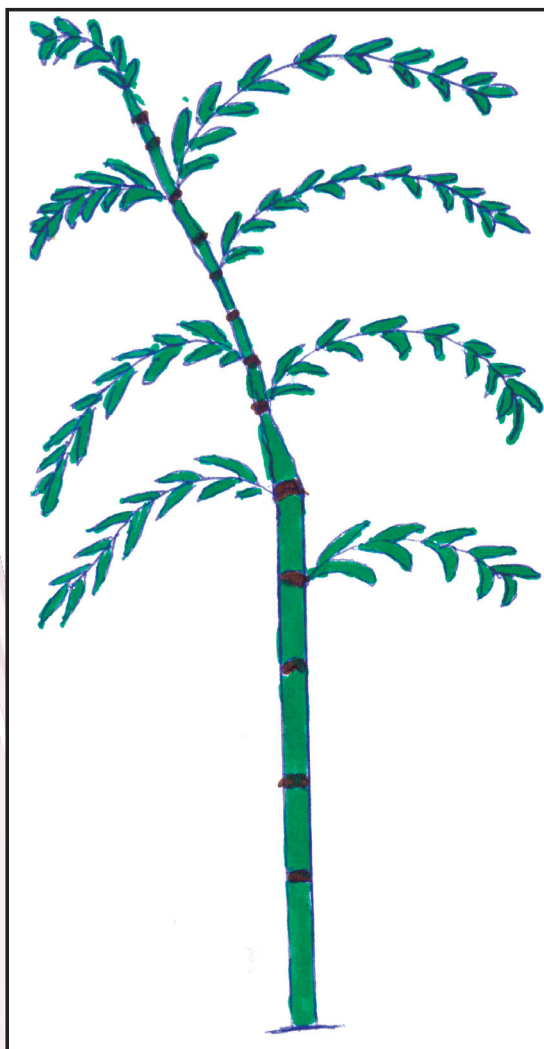
AKĀNGUAA

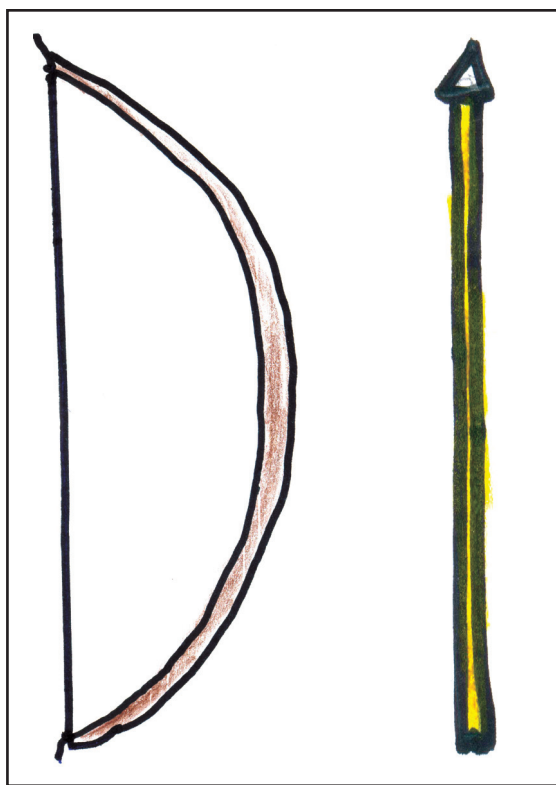
Akānguaa ma ha'e ve ñamoĩ haguã ñande akāre jajero ky hanguã opype jajerure tesai vy,a umi mitānguepe oiko porã hanguã tekohare.

3 TAKUA REGUA

Takua ma kuñague ha'e ve ombota omoiru umi chamõi charyi kuerape ojeroky jave ojerure ñanderupe tesai pãve tekohare. Takuaguima jajapo mimby ha,eve jajapo hangua ajaka yrũpẽ hu,y pytua mimbyma jaiporu ñandekuera opyre ñambopu revê oporai hangua.

Guyrapa ha'e hu'y yma jaiporu jajuka hangua mymba ka,aguy tembi,urã.

AJAKA

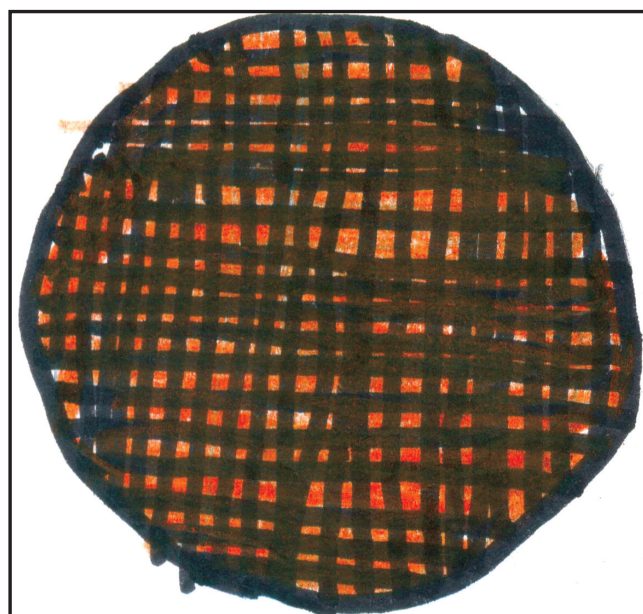
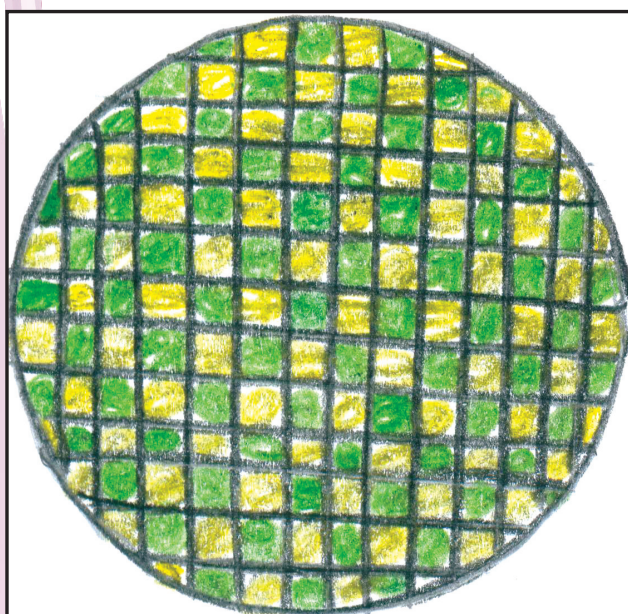
Jajapo hãngua ajaka jaru takuapi ka,aguy jaheja mbohapy arape kuarahype ñambohyvi ñepyrũ hãngua mba,emo.

AJAKA

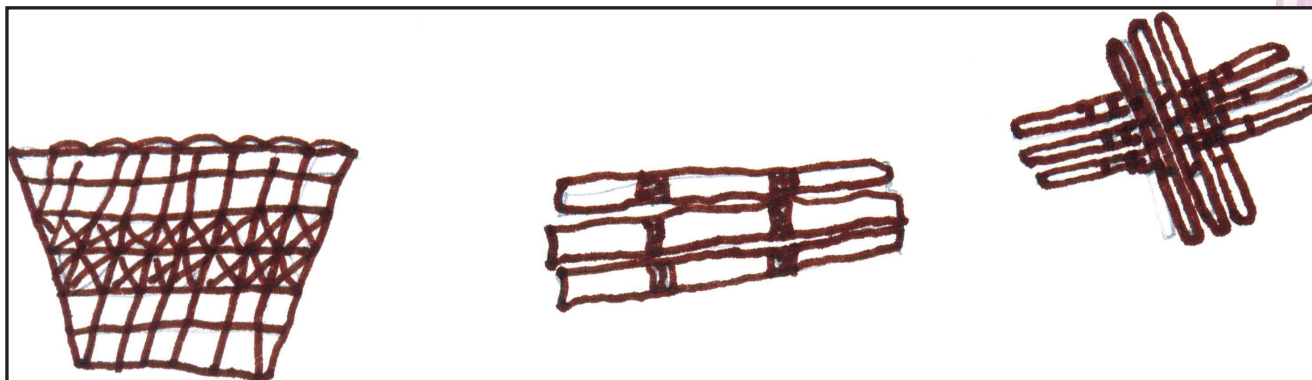
Ajaka yma guare oipuru vosa ramo ogueraja pype mandi'o, avati, jety otopa va,e ko,angarupi jaecha yma tembiapo kuerõma mba,emo ñamboyruva karai kuera rembiapope mba,emo jaiporuva ko,anga.

YRŪPĚ

Ko yrŭpě ma iporã jaipuru haguã ñambogua haguã avati ku'i.
Yrŭpě pe ma ñamopotĩ avati ku'i já'u haguã mbaipy mbyta ha'e
opamba'erei.

AJAKA REGUA

Ajaka jajapo hanguã ma jaru takuapi ka'aguy gui.

Jaru rire ma, jaeja mboapy ara peve.

Mboapy ara pe, takua ñamboyvi, ñamoñepyrú haguã tembiapo umi mitãnguepe mba,emo omboyru hanguã hikuai harupi.

4 YVYRA' IJA HA CHAMŌI OPITAVA'E

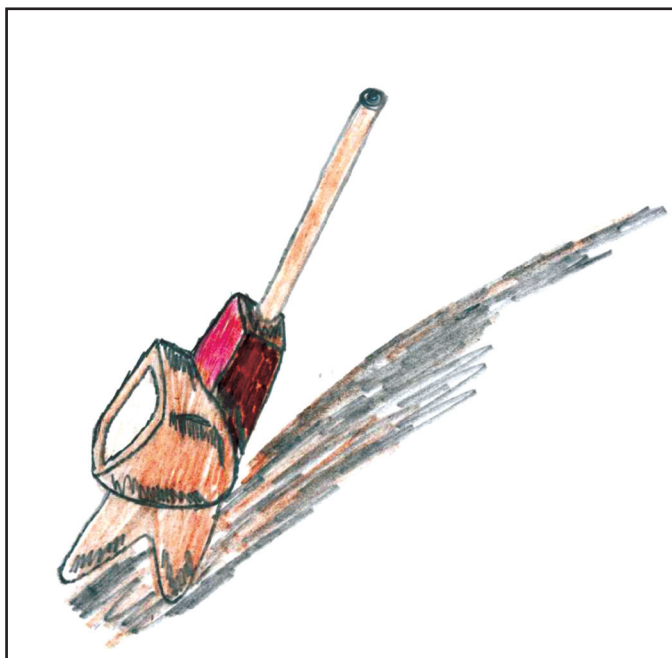

Tekoa pe hikuai chamõi opita'i va'e xondaro kuera reve oñangareko tekohare.

Ñambojerovia rã opita'i va'e mba'eta opamba'e mba'ehasy oipe'a ñanderete gui, oikuaa avi ara oĩ porã pa.

Ha'e oikuaa pohã ka'aguy oiporu opy'i revê oiporu'hanguã petỹgua, mbaraka ha'e opa mba'e opy'ire. Ka'aru oñembyaty hikuai opy'ipe oporai, ojeroky ha'e ohendu haguã ayvu.

Yma tekoha pe oiko mboruvicha jurua kuera rupi oguata va'e mitã kuera pe ojou haguã yvy. Ha'e ramo ou ma ñañembo'e karai kuera ayvu pe jahepy haguã opamba'e gui ñaneretarã kuery.

MBA'EPU OPY REGUA

Mbaraka mirĩ ma chamoĩ kuera ha'e Chondaro kuera jeroky haty rupi oiporu, oporai jave. Ha'e chamoĩ kuera mborai ndogueropu, akai jave umi chondaro kuera oipytyvõ ichupe ohupi imborai imbarete jey hangua mitãnguepe ohendu hangua jey tekohare. Mbaraka mirĩ ma jaikuaa ha'e jerokyaty pe ojepuru va'e.

Chamoĩ kuera opita jave imba,e hasyare ha takua umi charyi kuera ombopu chamõipe imbarete hangua imboraipe.

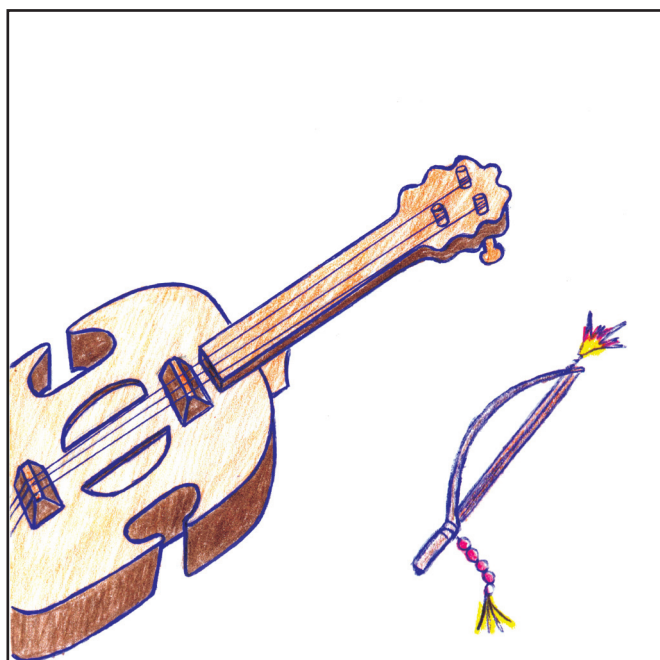
Mba,epu iporã japorai hagua karai mboraipe.

Ha'e takua ma jerokyaty pe oipuru va'e kuñakuera ha'e mitãngue.

Ha'e mborai rupi, ombojuyvy va'e ma mbaraka avakue ombopu ha ogueroayvu imboraipe oenduka hangua ñanderu guasupe ome,e hangua tesai vy,a mbarete py,aguapy. Yrũpẽ, mbo'y ha'e namichaĩ ma ko'ere jaiporu va'e. Ha'e ñavende hagua.

Jajapo hagua ogueraha hagua tekoha rupi hikuai jaiporu va'e rã, mba'emorayĩ, takua ha'e mba'e mo rague.

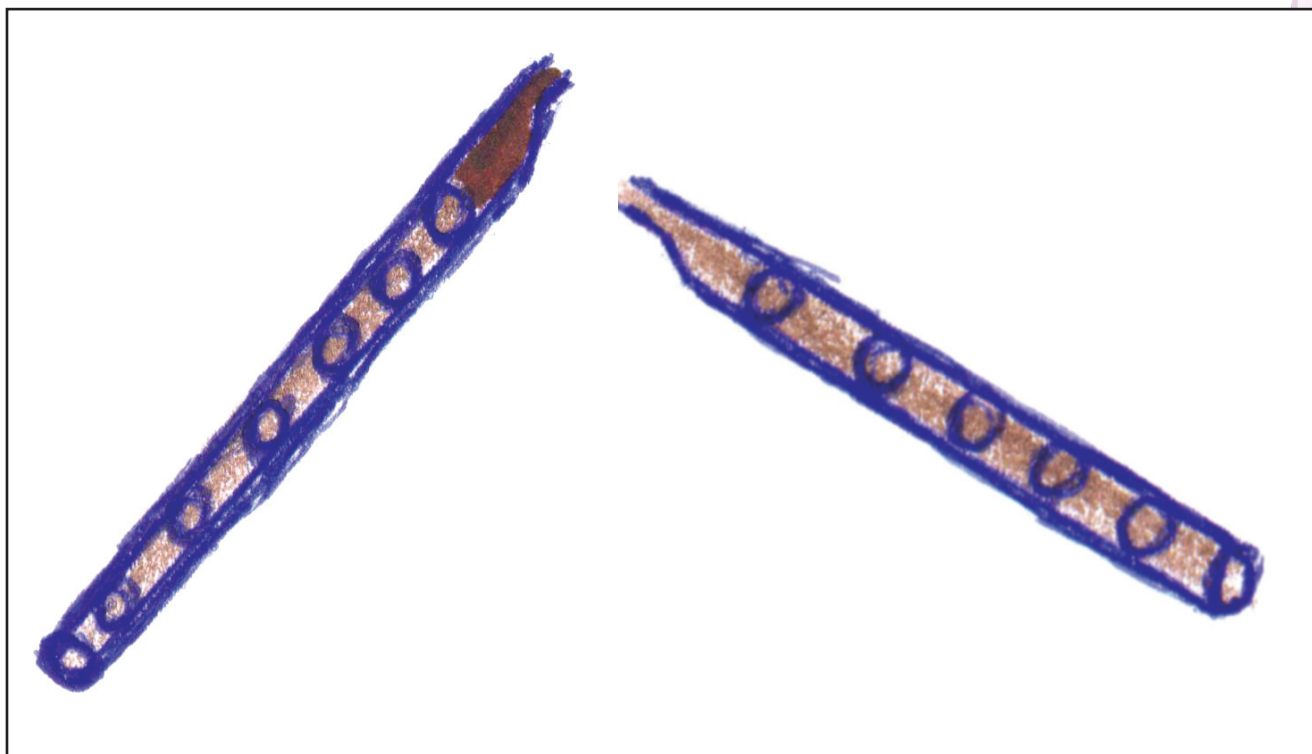
MBA'EPU

Ymave hikuai va'e ma ojapo raka'e mba'epu kuera, yvyra yary isã pindo ryvikue gui ojapo raka'e, ha'e rã oikyti haguã ma, kuñakuera ombojoaju haguã isã.

Mba'epu ma ombopua jeroxy atype, oporaia jave, Chondaro kuera ojeroky haguã. Ko'áva mã karai kuera rembiapo ma ombopu, yvyra omopytãmba va'e kue ma, oikyty kavaju ruguai kue pe.

MIMBY REGUA

Ymama ñandekuera oipuru mimby jerokyaty pe ombopu mitãngue reve oporai haguã ha,e ojerure hanguã jaiko porã hanguã mamó ñande rekoape umi mitãngue oikoharupi jahecha hanguã ovy,arõ hikuai tekoarupi ñande andu hanguã mamó jaiko hape.

5 KA'AGUY REGUA

Ka'aguyre jahecha mymbakuera guyrakuera ha tatu kure ka'aguy aguara jaguarete ka'i yvyra rãkãre ha'e yakã porãre heta pira karumbe pohã ka'aguy umi chamõi kuera oipuruva oipoano hangua hasya ko'anga rupi nda'iporiveima jaiporuva'ekue yma karai kuera omokañymba ñande hegui ñande mba'e ka'aguy ko'anga jaiko karai rembiapo jaipyhy ñande rekohape jaiporu hangua yma guare tembiapo.

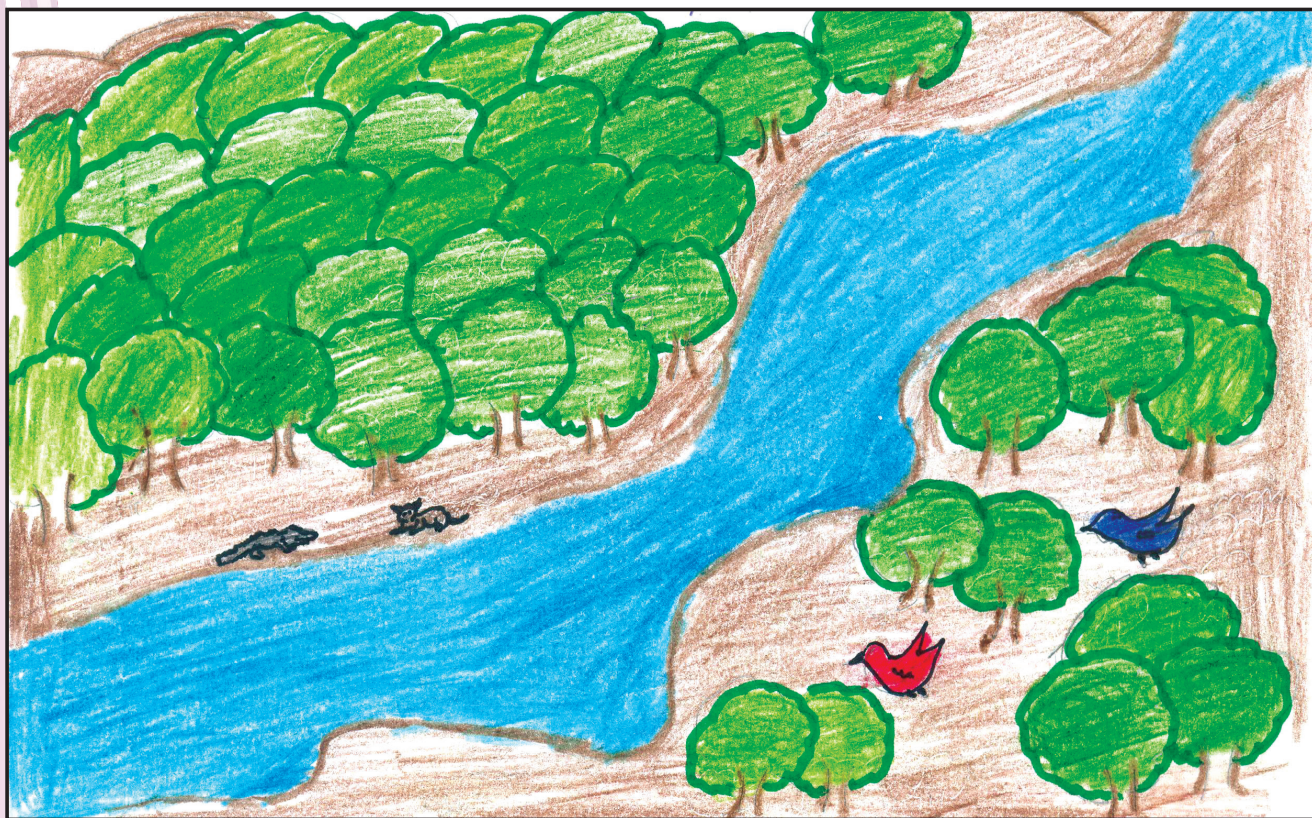

Yakã ymã guare pe ma opaichagua pira, va'e kue oiko ko'ãnga mbegue katu pe opa opave pira mboapyapyntema hikuai ko'ãngarupi mba' egui. Umi karai kuera opa onohemba kyhape uperupima ñaňangareko porã jaecha habguã pira yakãre.

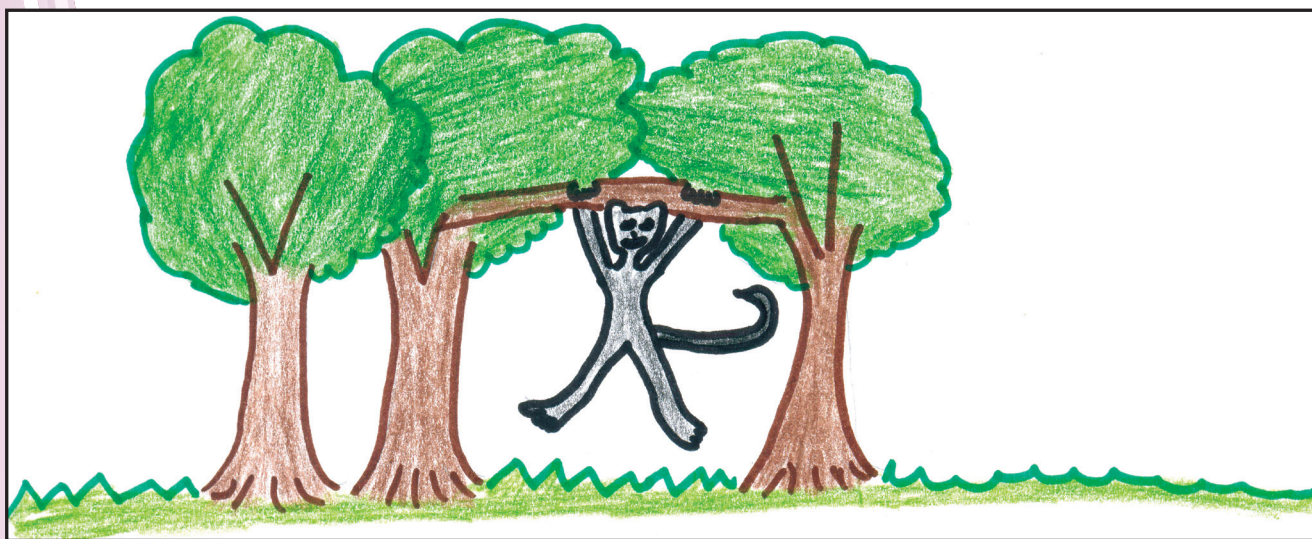
Y ma iporã há'e nda'iky'ai mba'ere pa rhandekuera ma nañamongy'ai nañamomboi va rã yty y rupy.

Há'e y kota rupi hikuai heta vicho'i hikuai guyra'i johegua e'ỹ heta hikuai mbarakaja ka'aguy régua.

Ñande kuera ma ko'angã ojogueraha yakã re opeka haguã pira re herava Rio d'Areia há'e, karai kuera o marka vo hera rã ome'e Rio d'Areia mba'ere yakã guasu ohasa rai'i tekoha mbyterupy.

KA'I

Ka'i maje ova ova chevai va'e yvyra rakã re. Peteĩ ara maje oho jey ma yvyra rakã re ova - ovo oiko.

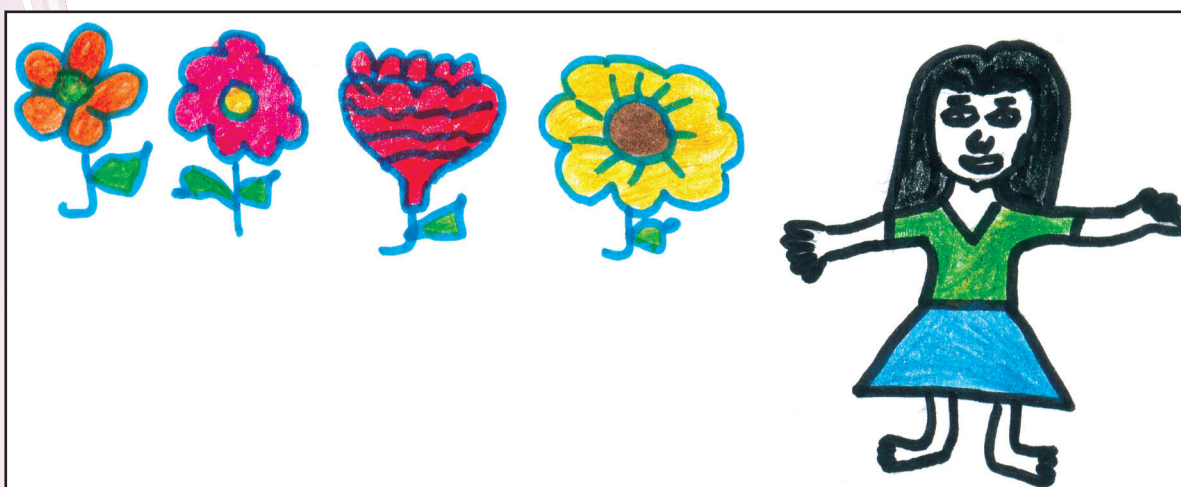

Ha'e gui maje ysypo oĩ va'e re jey ova ova. Ha'e ysypo maje oikytĩ ma ra'e. Ha'e rire maje, peteĩ ara jey ova ova oho jave ysypo oso rive. Ha'e rire ra'e omanorai.

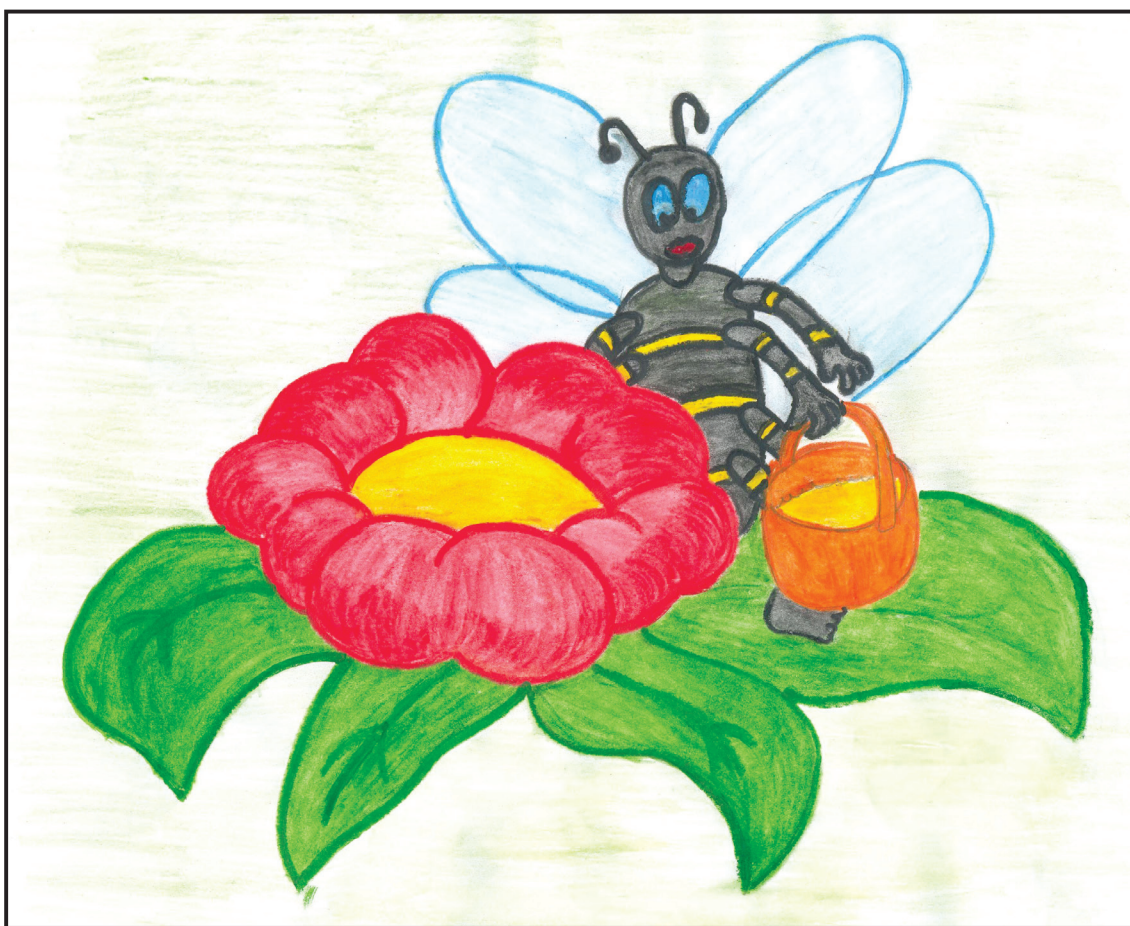

YVOTY

Petei kuña manje tape rupi oho ohecha yvoty ojohegua'y meme
ha'e oipe'a ta hape yvoty gui kava ojopi ipope.

EIRU

Eira iporã, pohãguasu yma guare kuera oipuru raka'e, poharõ ha ko'ãnga guama oikuaa asukarõntema ndoikuaaveima oiporu hangua poharõ.

PINDO AJU

Pindo aju ñamongui kuñangue ojoso angua'pe upei ñanohe ñamoi petei hy'ape yreve já'u hanguã.

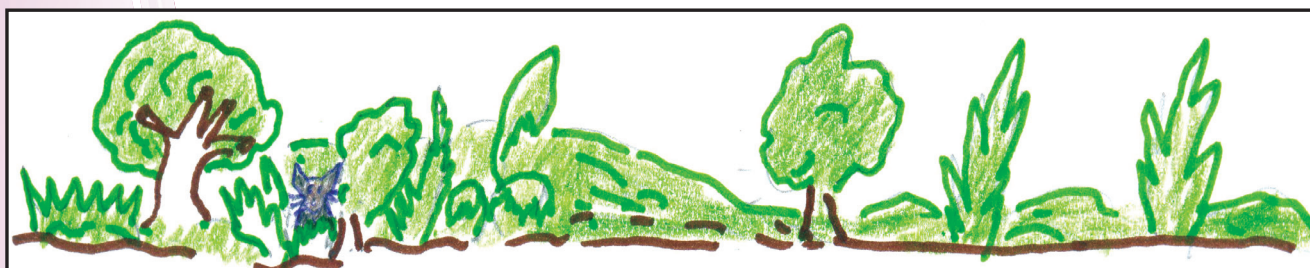

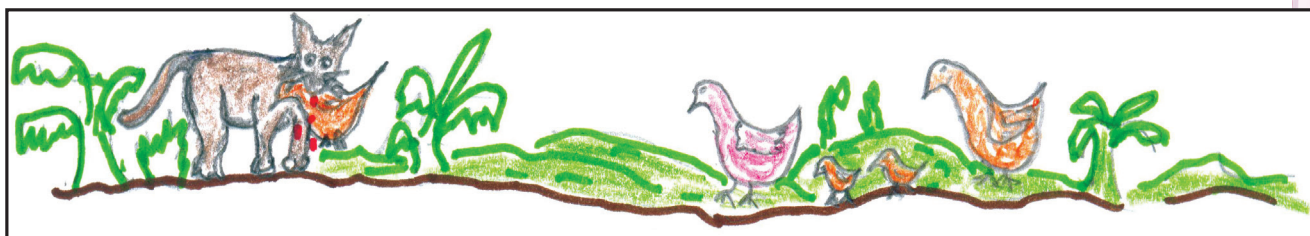
Kuimba'e ha kuñague hoi'uma pindo aju rykuepe.

Jaguarete ka'aguy, re cherymba uru kuera ho'upa.

Ko'angã ma ha'e arro'i ha'e kumanda'i reve.

Mba'e che ajapota.

Che rymba jagua iñate'ỹ eterei

6 AVATI AS'YJU REGUA

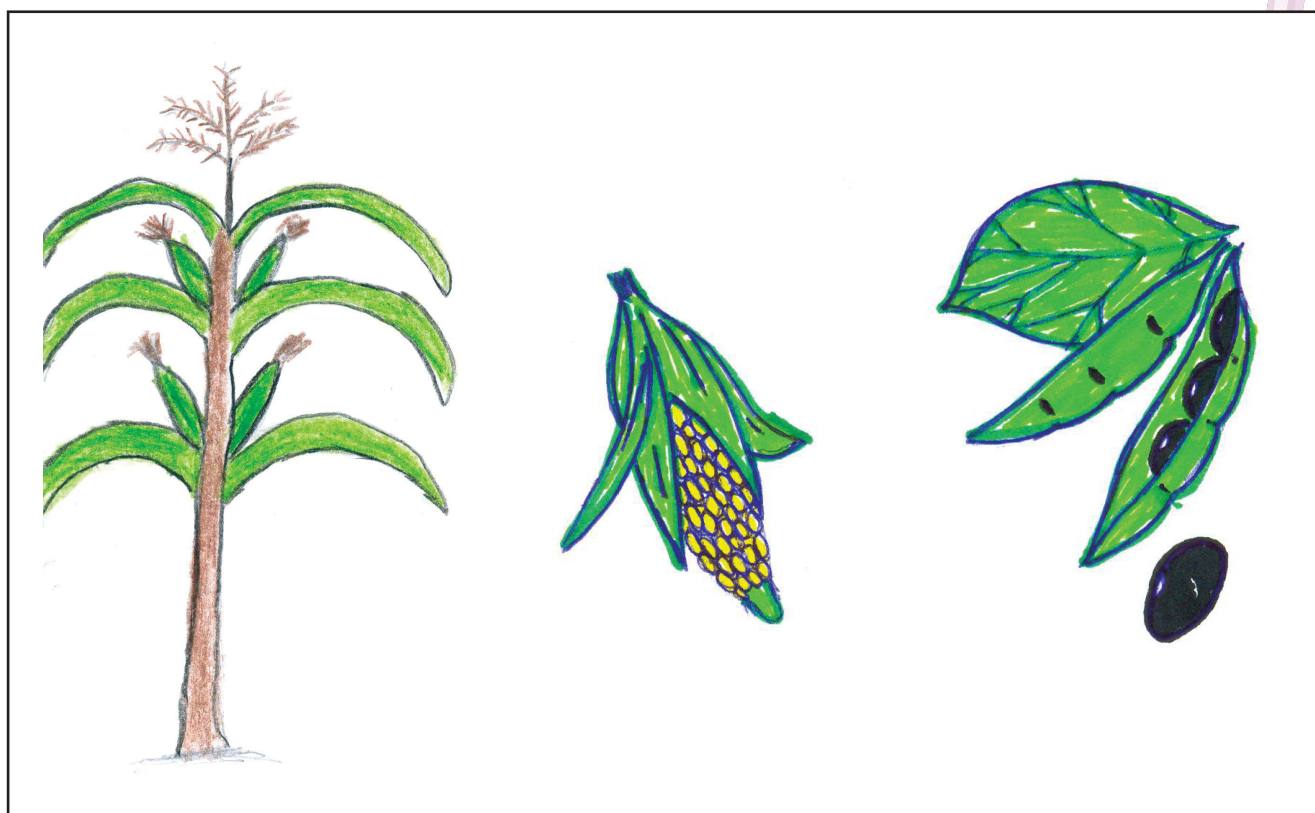

Avati sa'yju ma heta va'e kuera remityngue.

Avati as'yju hetava kuera oñoty ovende va'erã há'e ojapo opamba'erei.

Avati ky nda'iporãi ñañoťy haguã.

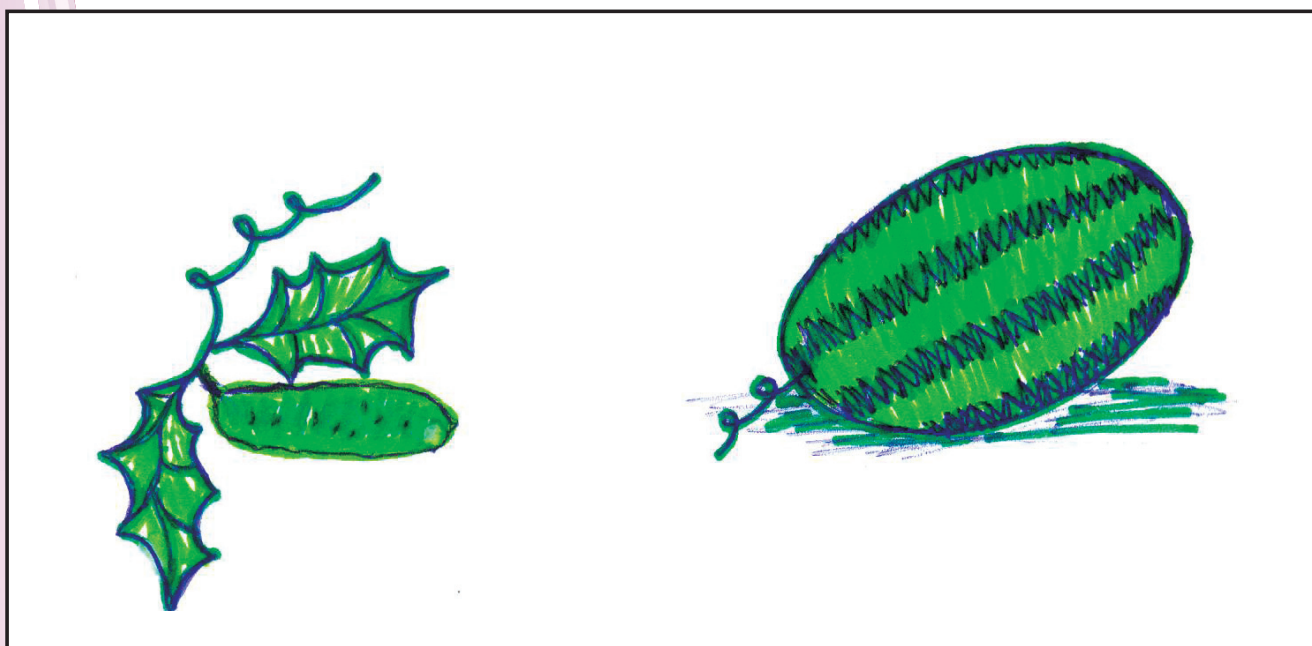
Avati mitã reheve ñañoťy ojoypype ijoparapa ha okañymba.

Temity rehegua temityma nañambo'yvyguy kuaairamo na heñoiri va'erã.

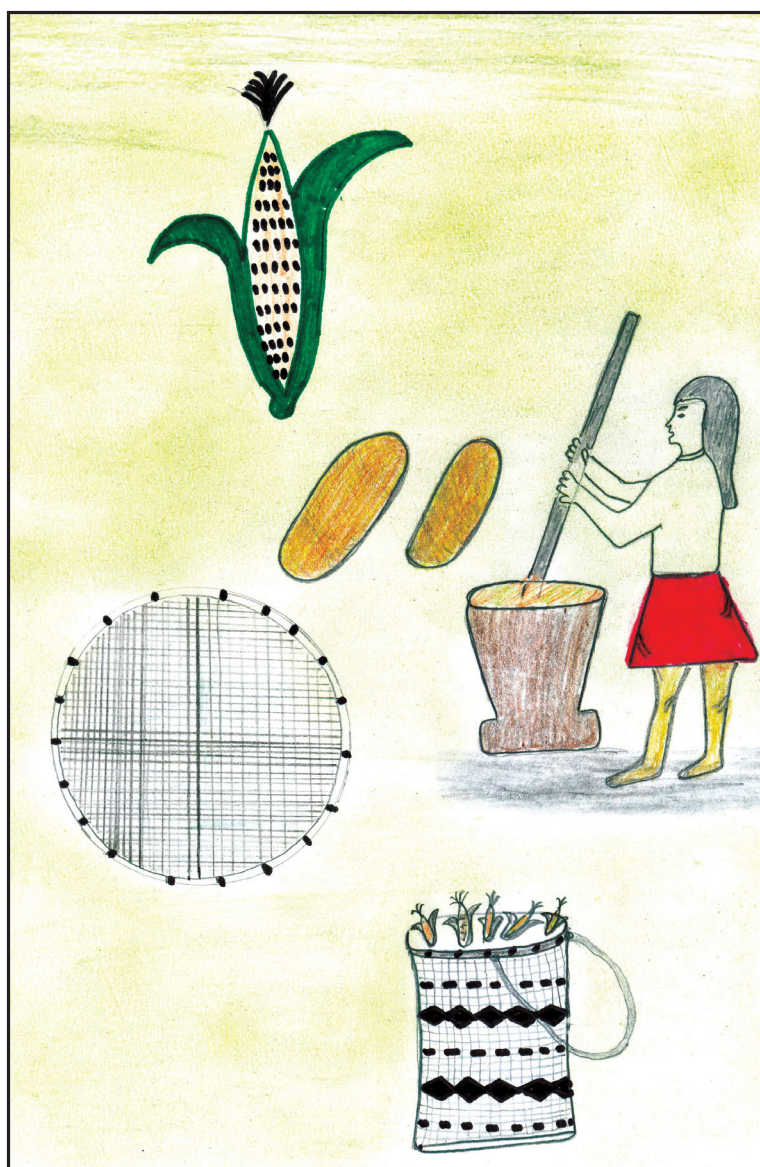
Kokue rã ma *setembro* pe, jasy inhepytu javé, ramo ndahasoi na itigua'ãi iporã ñañotỹ haguã hi'a va'erã ma guive: hy'a para, avati, manduvi, kumanda, há'e jety.

7 AVATI TEMBI'U RÃ

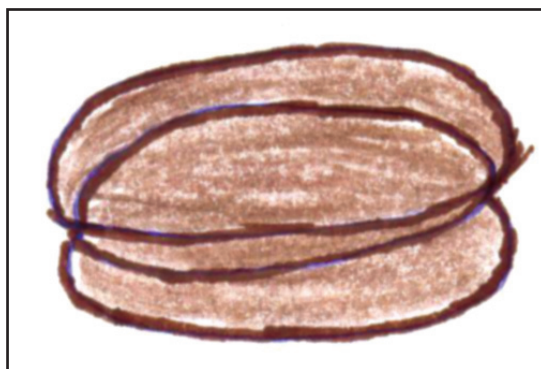

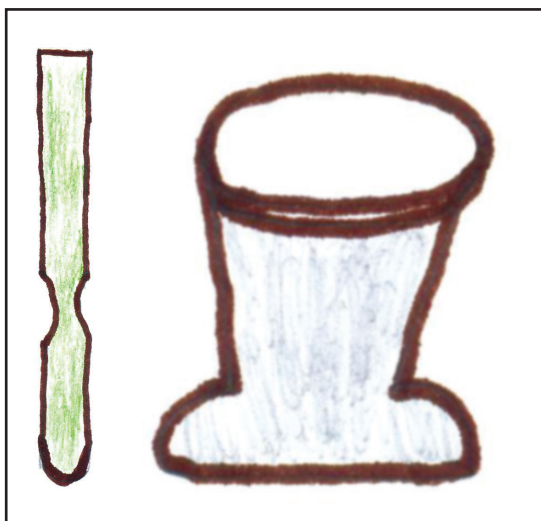
Avati ñandekuera rembi'u.
Iporã jajapo haguã mbojape.
Iporã jajapo haguã avati ku'i.
Iporã jajapo haguã kaguijy.
Iporã jajapo haguã tangu'i.

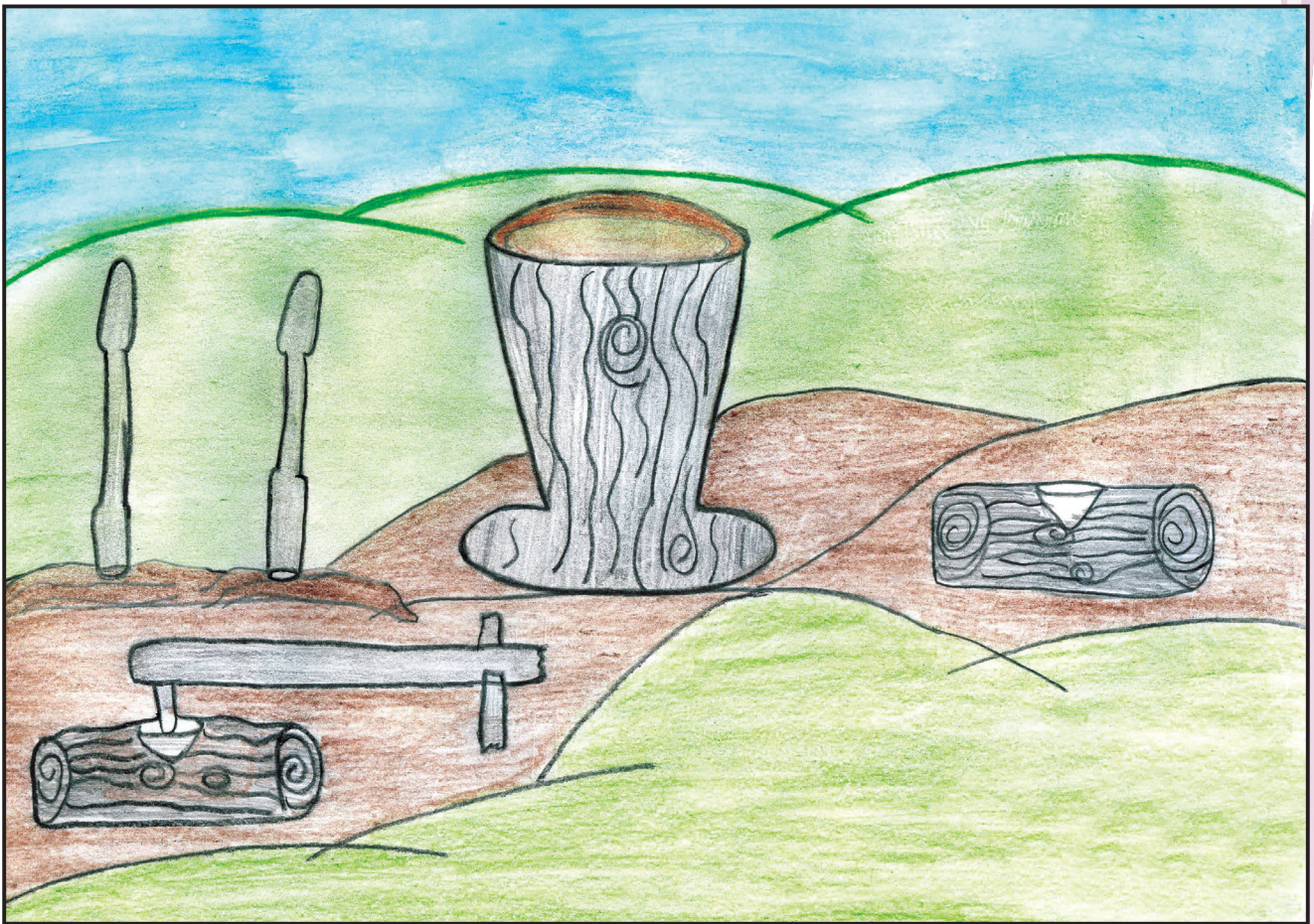
MBOJAPE

Mbojape ojapo haguã ojoso va'erã avati angu'a pe.
Ha'e gui ombogua jey yrupẽ pe, iku'ikue gui ojapo mbojape.
Ojapo va'e kuñague.

ANGU'A

Kova'e angu'a yvyra gui ojapo va'ekue.
Mba'e josoharã yvyra guigua. Ypohyi porã ramo pya'e omongu'i
avati soka.

KANGUIJY

Kanguijy ñande ha'e mitã ho'u va'e. Ñande kuera ho'u gueteri. Ñande kuera oikuaa gueteri, mba'eichapa jajapo va'erã:

Jaru avati, ñamoĩ vosa pe, ñamoĩ mbohapy ara y pe. Ha'upe rire gui ñanohẽ kuarahy pe jaheja ikã haguã, ha'upe rire jajoso avati, yrũpẽ pe ñambogua. Ha'upe rire ñamboje' he'a avati jajapo chipa'i, ñambojy haguã.

Ñambojy rire ma ñanohẽ tata gui ho'ỹsa haguã. Upe rire ma hy'a guasu pe ñamoĩ, jaraha, opy guype ma oĩ mokoĩ kuñataĩ, oisu'u haguã chipa'i. Mava'eve nda'iporaĩ ohecha haguã. Upe rire ja'u haguã.

AVATI KU'I

Avati ku'i ma ñande kuera ho'u va. Ñande kuera ho'u gueteri.
Avati ku'i ñande kuera rembi'uate. Avati, ku'i jajapo haguã,
manduvi remoĩse rō ma remoĩ.

Upe rire yrūpẽ pe ñambogua haguã.

Upeima jajapo ma avati ku'i.

Ha'upei ja'u.

8 POHÃ

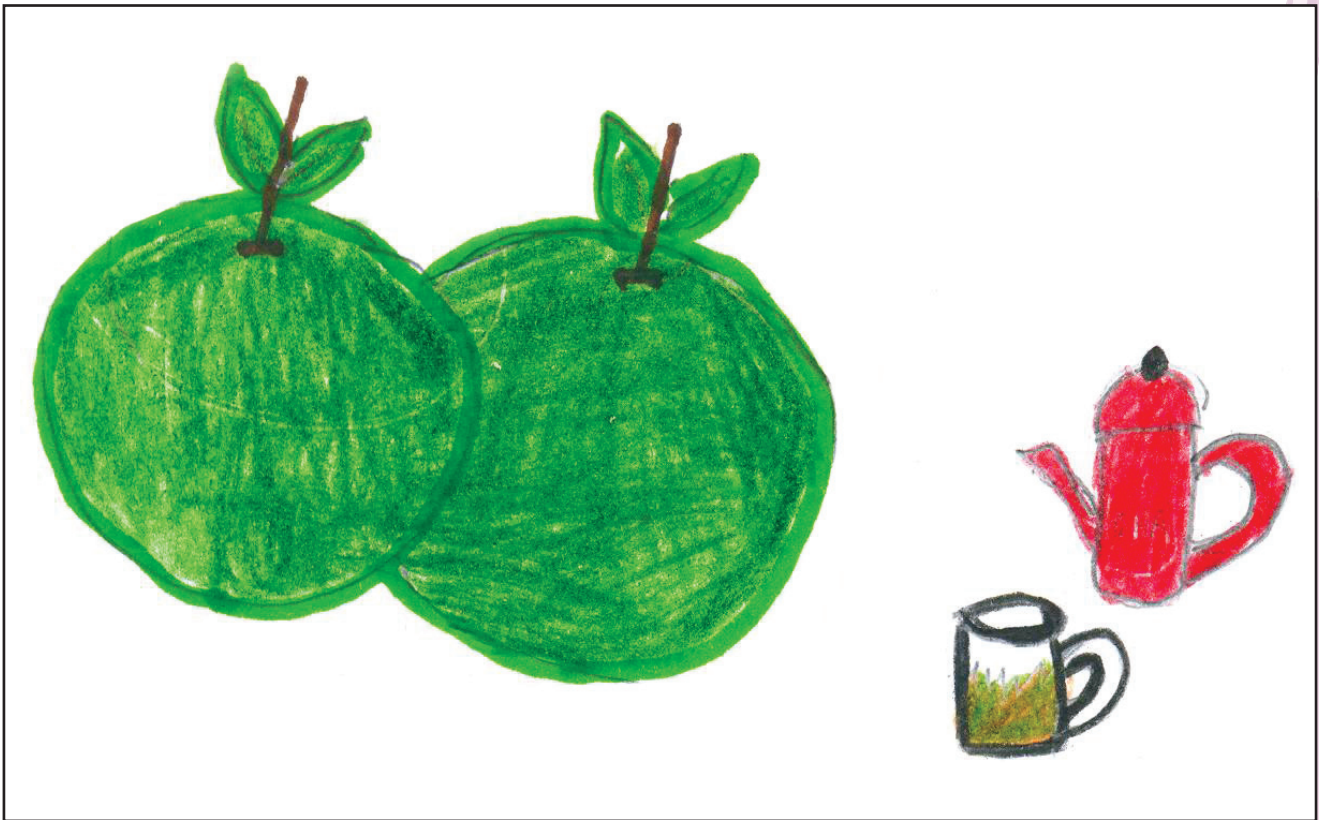
Pohã ka'aguy heta ñande kuera jaikuaa perupi ma jaikua ma, mba'e pa jahecha tekoha rupi.

Oiko peteĩ yvyra hi'a va'e, pavẽ jahecha vo ja'u se karai kuera he'i. Guavira rogue ma tye rasy pohã, mitãngue hye rasy ramo, ñambopupu y ha'e guavira rogue jaitykua, ñame'ẽ haguã, ñamboi'u mitãngue pe okuera peve.

LIMÃO

Limão iporã ko'ẽ ko'ẽ re, ojapo porã ñanderuguy pe ha'e ñanemohesãi. Ha'e iporã ñande hay'o rasyrõ pohã porã.

9

TEKOHA YMA GUARE
HÁ'E KO'ANGAGUA

Yma tekoha ko'angã guaichae'ỹ oĩ jerokyyaty.

Ka'aru maramo pavê oho jerokyyaty pe oporai haguã há'e mitãngue ojeroky hanguã.

Yma ma tekoha ko'angã guaichae'ỹ oĩ jerokyaty.

Ka'aru maramo pavẽ oje'oi jerokyaty pe oporai haguã ha'e kyingue oñombo'e haguã.

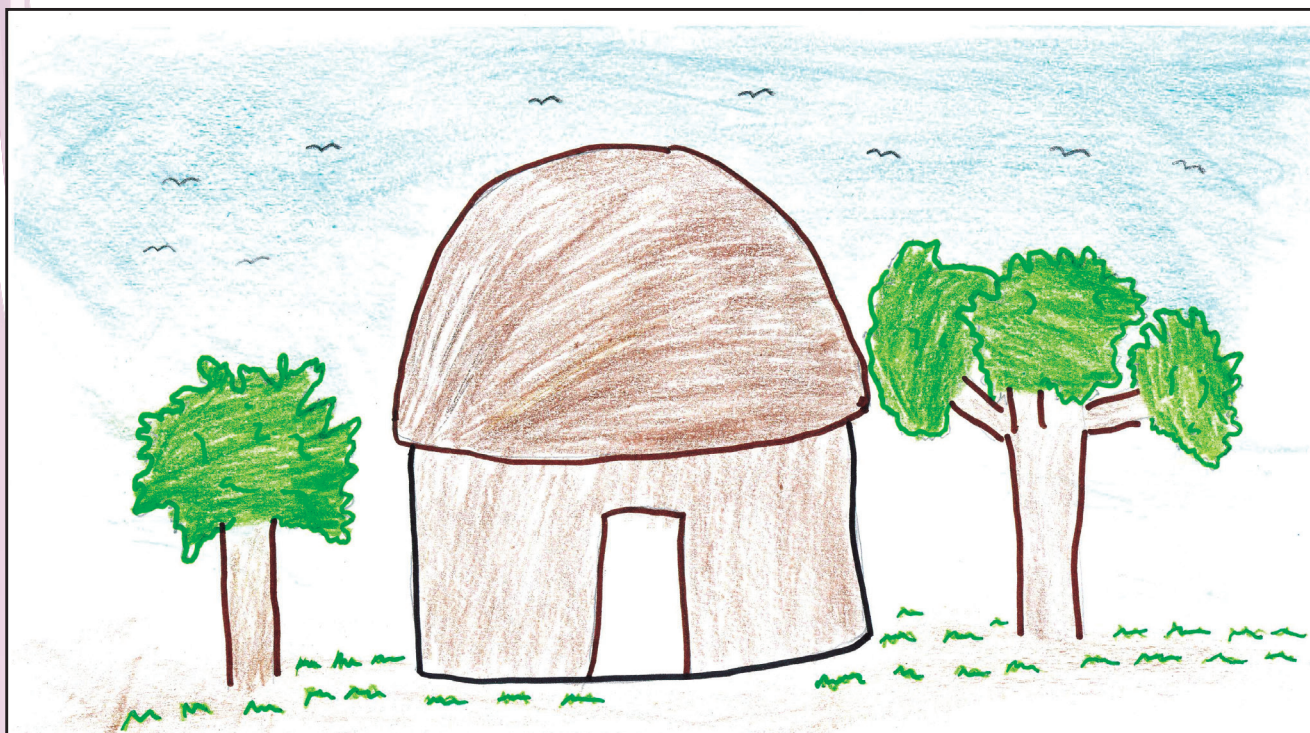
Ha'e ojeroky ha'e ijayvu omokañy e'ỹ haguã. Ñandereko omokañy e'ỹ haguã ko'angã oĩ ñembo'eha ha'e ñambo'eha. Ha'e upeare ñambo'e va'e rã mitãnguepe.

TEKO YMAGUARE

JEROKYATY

Jeroky Chondaro pe ha oñevanga ha'e ohecha uka haguã. Mborai kova'e yvyre ñanderu ñandeapo ñande pavẽ ape japorai porã haguã ñande apo ñande pavẽ jey, jey.

ÑAMBOETE ÑANDERUETE

Ñambohete ñanderuete (2x)

Jaje'oi jaheka hera, ñambohete ñanderuete.

Peteĩ'ara che ñe'ẽ re ha'e oñemonde vo,

Oipe'a che korasõ peteĩ regua e'ỹ, meme

Ha'e upea gui che ha'e.

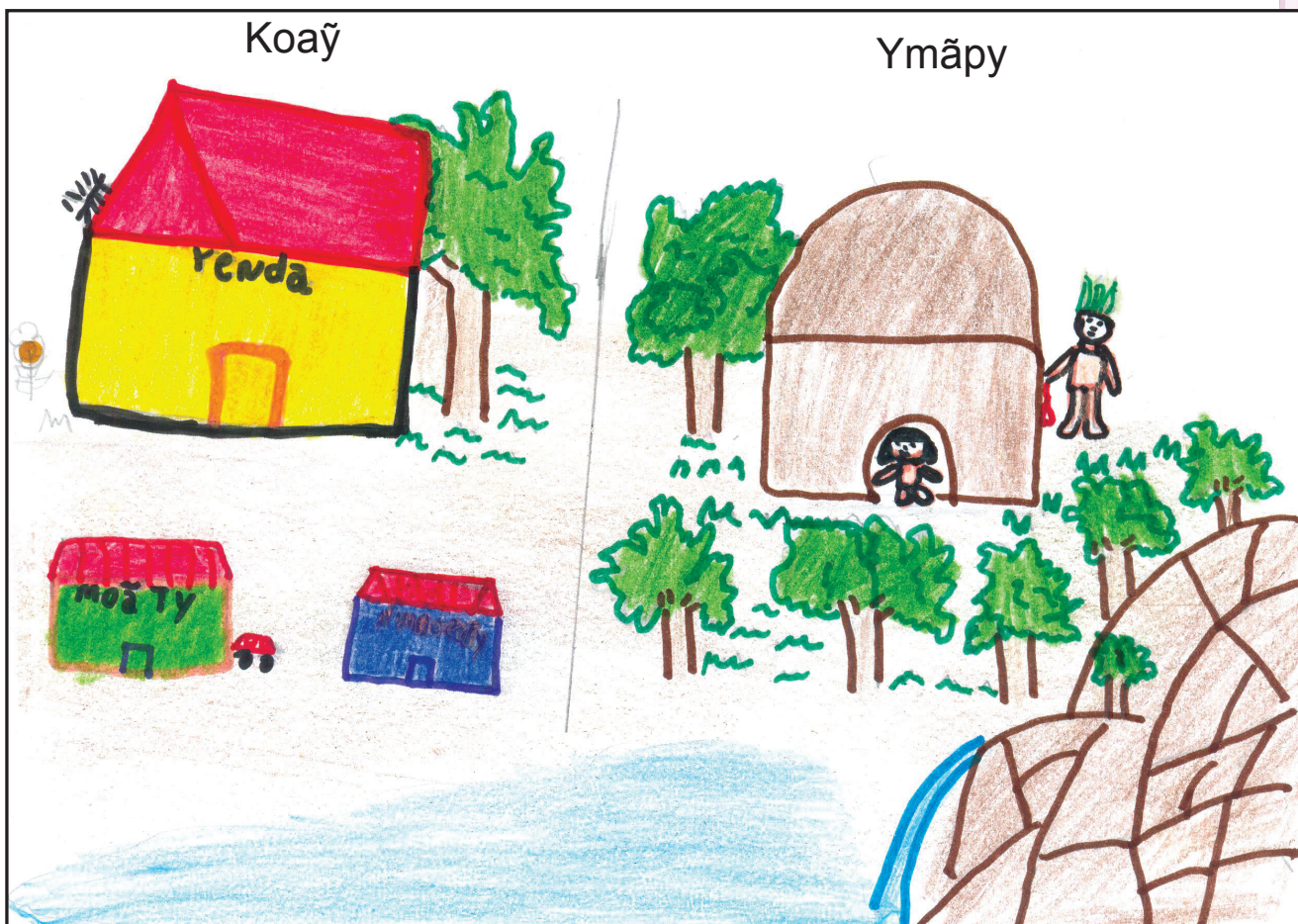

10 TEKOKHA REGUA

Há'e ojeroky ha'e ijayvu omokañy e'ỹ haguã. Ñandereko omokañy e' ỹ haguã ko'angã oĩ ñembo'eha há'e ñambo'eha. Ha'e upeare ñambo'e va'e rã mitãnguepe.

Koaỹ

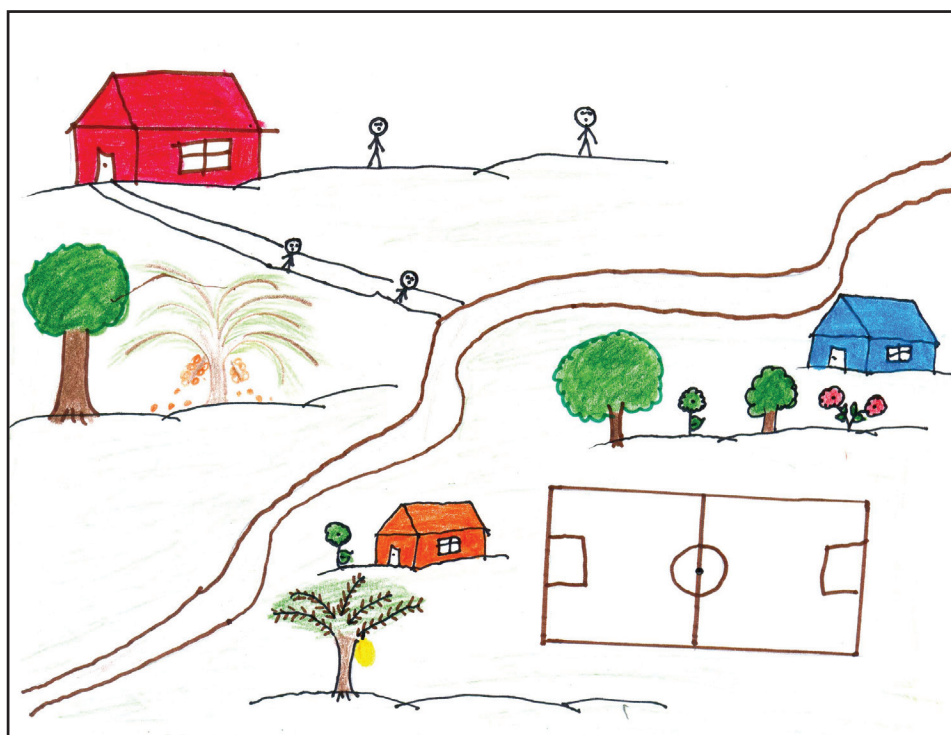
Ymãpy

Tekoha pe oga yma guare regua ndojeporu vei ma mba'ere karai kuera mba'e regua ma ojepuru. Upeicharõ jepe jerokyaty gui ma na'iporãi jaheja haguã.

Koa tekoha pe ma nda'iporie'y mba'eve oĩ yvy'ã ha'e hikuai yvyra oĩ mbohapy oga pyahu ha'e mokoĩ oga yma guare mokoĩha ma jerokyaty ha'e mitãngue guive oĩ yakã porã pira guive ha'e gui. Ñuũ ty guive oĩ.

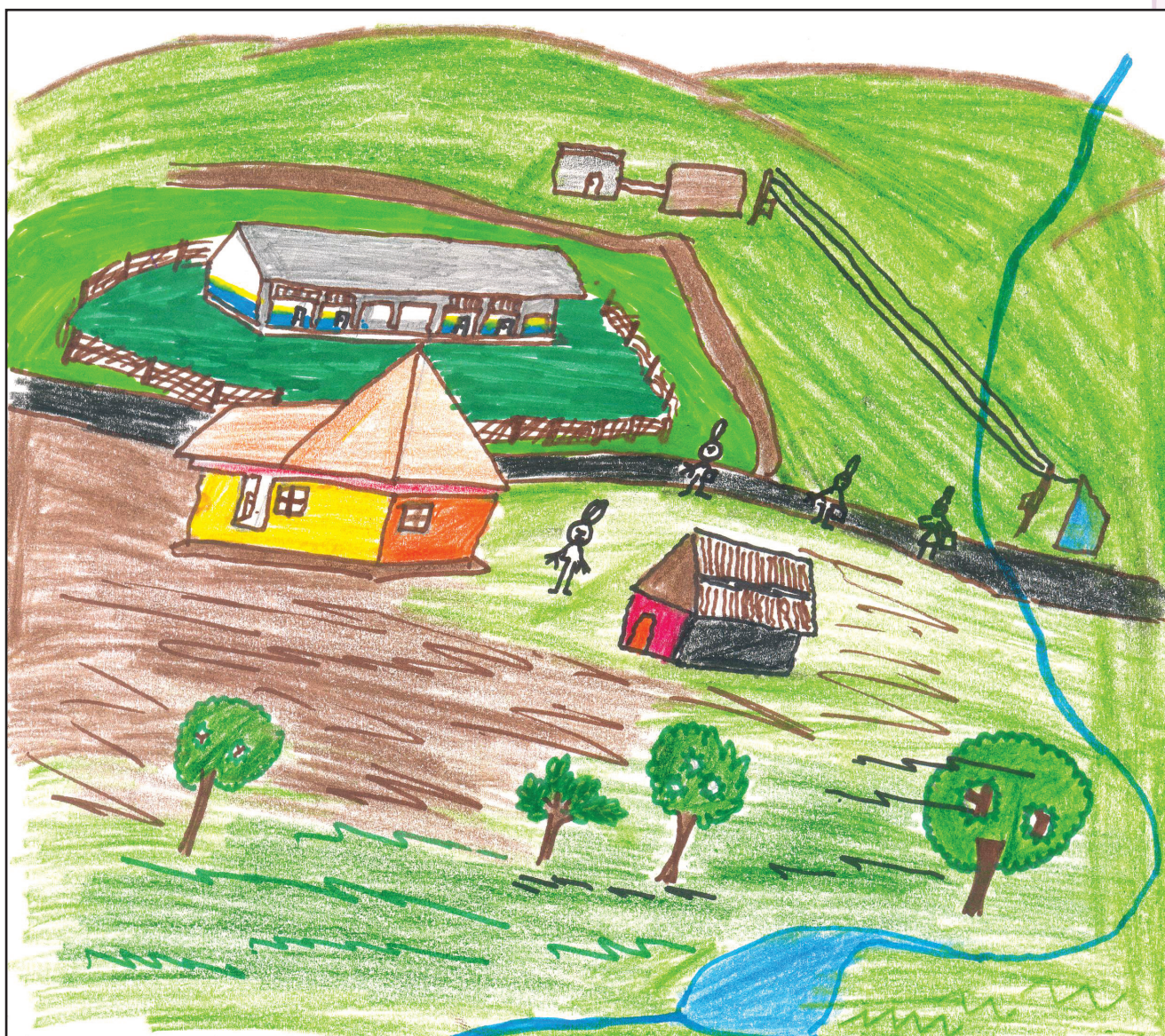

Che amombe'u ta, cheretãrã kuera reve aikoha cherekoha pe.
Cherekoa pe ma heta cheretarã kuera ikuai, ha'e pe tekoha oĩ
iporã va.

Ore kuera rovy'a ore rekoha pe mba'ere ha'e pe roiko va'e rovy'a.
Ha'e gui mavapa pe peteĩ va'e oreretãrã hasy rõ ore kuera
roipytyvõ.

Ha'e pe ma kuimba'e, ha'e kuñague, ta'yra kuera ñembojaru rei
rupi hikuai.

MBA'ECHAPA TEKOKA

Kova'e tekoha pe ma ka'aguy pa. Tekoha pegua kuera oñangareko porã gui.

Ndoroikuaai mba'erepa vicho ka'aguy nda'ipori vei.

Ha'e gui y voi hupa ma ohovo, pero tekoha pegua kuera oñeha'ã oñangareko ve haguã.

TEKOHA PE ROIKOA

Ñaneramoi kuerave'y, ma ñandeko voi ñamokañy tama ñaneramoi kuera hikuai jave ma oho ñuũ roquegui rive ra ha'e, yvy tata omoendy ojepe'e haguã ro'ypy ha'e mba'emo ohecha vicho ka'aguy ojuka vy ohesy haguã, gua'y kuery reve tata yvy omombe'u ha'e ñomongueta haguã.

Aỹ gui ma oho voi karai kuera rembiapo meme ikuai, ñu roque voi opa tama.

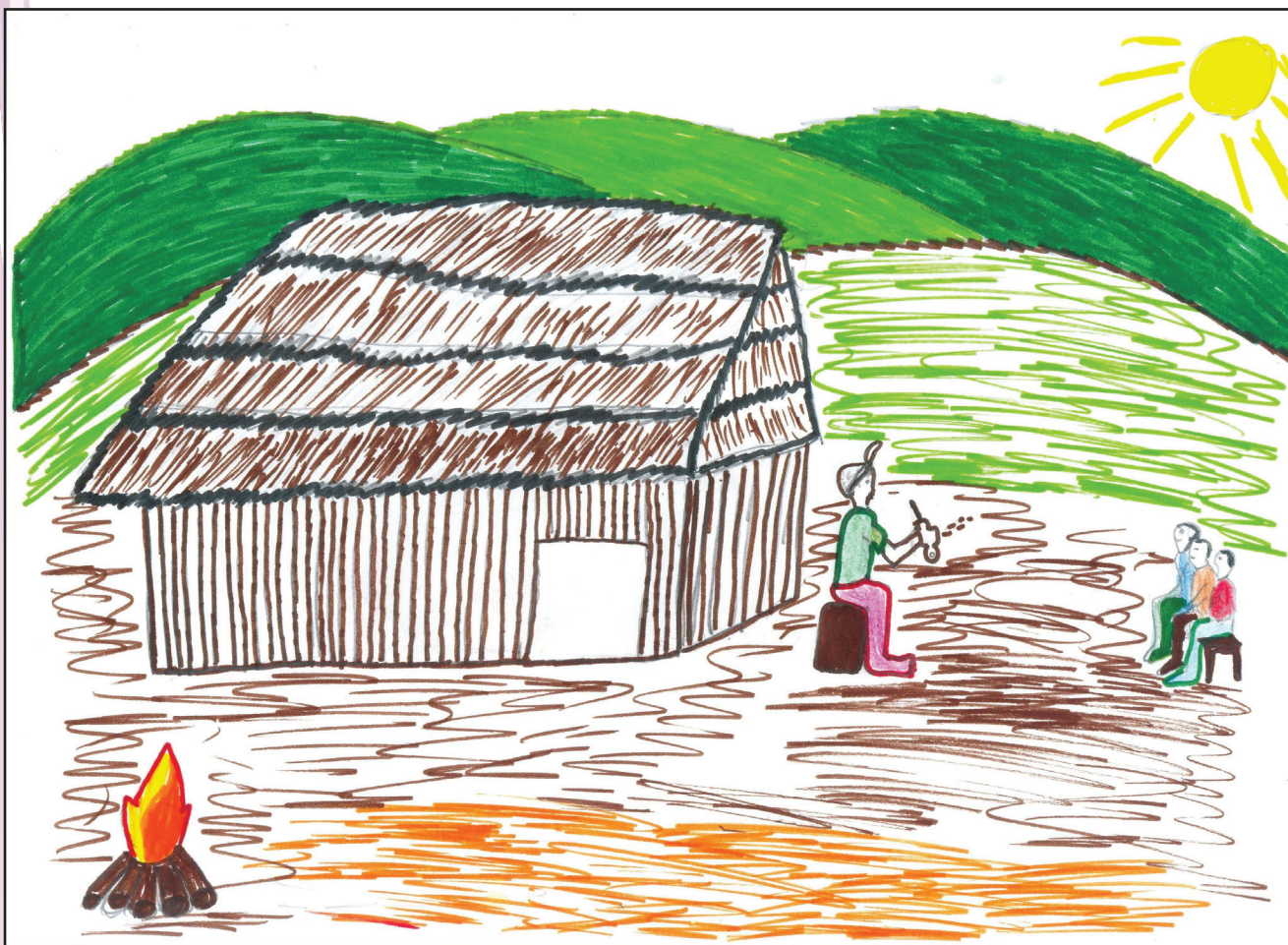

Yma nda'ipori ñembo'eaty tuvicha va'e, há'e pe chamoĩ kuera oñomongeta tekoha pe gua reve, jerokyaty pe, oñomongeta mba'echa pa oguereko haguã gua'y kuera.

Ko'angã, oñembo'e karai, oñembo'e haicha. Peteĩ tekoha rupi ma oguereko há'e kuera omba'apoha. Peteĩ cha ã jareko *organizaçãõ*.

Mavapa tekoha pe omba'apo ve hoga rupi omoatyrõ haguã, ñemboaty guasu ojapo ogueru tesãkã.

Mburuvicha oiko haguã ma comunidade oiporavo rire oĩ.

Mburuvicha oiko va'e ma guive ma, pavẽ ojerovia gui, ui'ere oñemoñe'ẽ kuñataĩgue, mitãngue há'e omenda va'e u kuera pe.

Oiko mokoĩ mburuvicha tekoha pe. Mburuvicha há'e gui chamoi.

Peteĩ mburuvicha tekoha há'e javi re opena va'e. Há'e uio ñ avi tembiguai kuera, vice-cacique, cabo, ñomongeta va'e há'e gui jopya kuera.

Amboa'e mburuvicha ma chamoi opy oñangareko va'e.

Yma rupi ma chamoi rami oiko va'e pe huvicha oĩ raka'e, amongue tekoa rupi, yma guare rami teri hikuai, chamoi há'e teri mburuvicha oĩ.

Ñanderekoha rupi jerokyaty jareko va'e ymã guare rami yicha. Ymã japapo raka'e oga jokuaha ñã guembepe, ipy ojokua raka'e. Ikora ñã yvy ombojehe'a va'e kue, he'ỹ yvyra gui ombokora. Jerokyaty hesakã haguã haity hetã guigua.

Ko'angã jaiporu karavo, hacha, cravo mbotaha, kyseguasu. Ijao'ia voi ko'angã karai kuera mba'e gui meme ma. Ha'e ñanerãmoĩ kuera oiko hague rami jako ñandekuera jerokyuatyre. Oĩ ñemongeta, ñemonguera, mborai mitãngue oporai haguã.

Chamoĩ kuera ijayvy ñanderu guasupe ome'ẽ haguã tesai ñande
ra'y kue rape.

OPORAIA REHEGUA

Tekoha pe oiko tuja kueue, opitava yma ramo opita va oĩ heta
ẽKo'angrã ñambojerovia opita'i há'e ma opamba'e mba'asy oipe'a
ñanderete gui, oikuaa ara pe ñápu'ã porã haguã.

Ko'angrã ma tekoha pe oiko mburuvicha karai kuera rupi aguata
hetãrã kuera pe omoñe'ẽ haguã. Ko'angã gui ñañembo'e karai kuera
ñe'ẽ pe jahepy haguã, opamba'e ñandereko rehegua.

11 ÑEMBO'EATY

Ñande mitãngue, kuñague, kuimba'e kuera, ojeroky va'e kue
opy guasu pe.

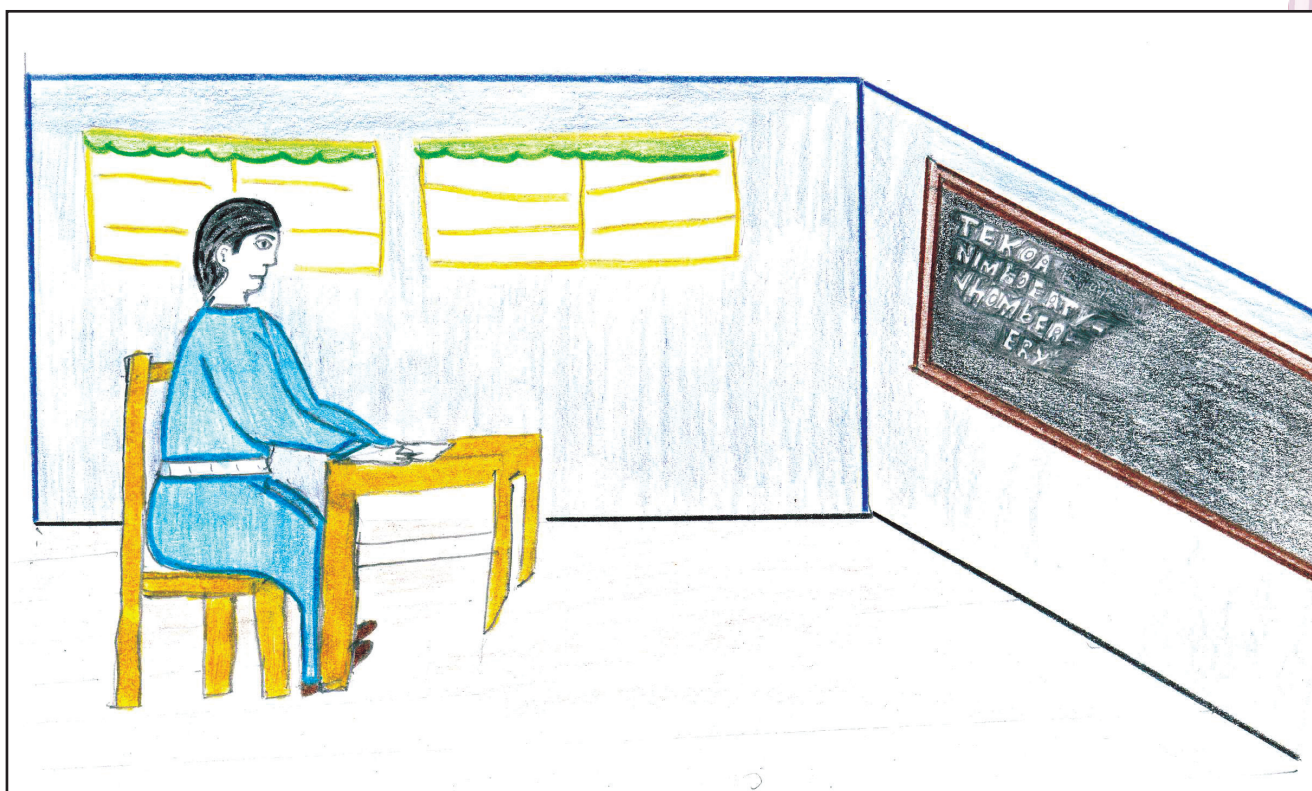
Ñaneramoĩ ombouka mitãnguepe ohesy jety, tata, mbyte pe.

Ko'angã ñande roga rã karai kuera ojapo me.

Ko'angã ja'u ma tembi'u karai gui. Nda'i porai ñandevere.

Ñande ñambo'e opamba'ere ñanderekoha pe mitãngue pe
oikuaa haguã opamba'e.

Rogue reko va'e rã jey ñanderekore ñambo'e mitãngue oñe'ẽ
haguã.

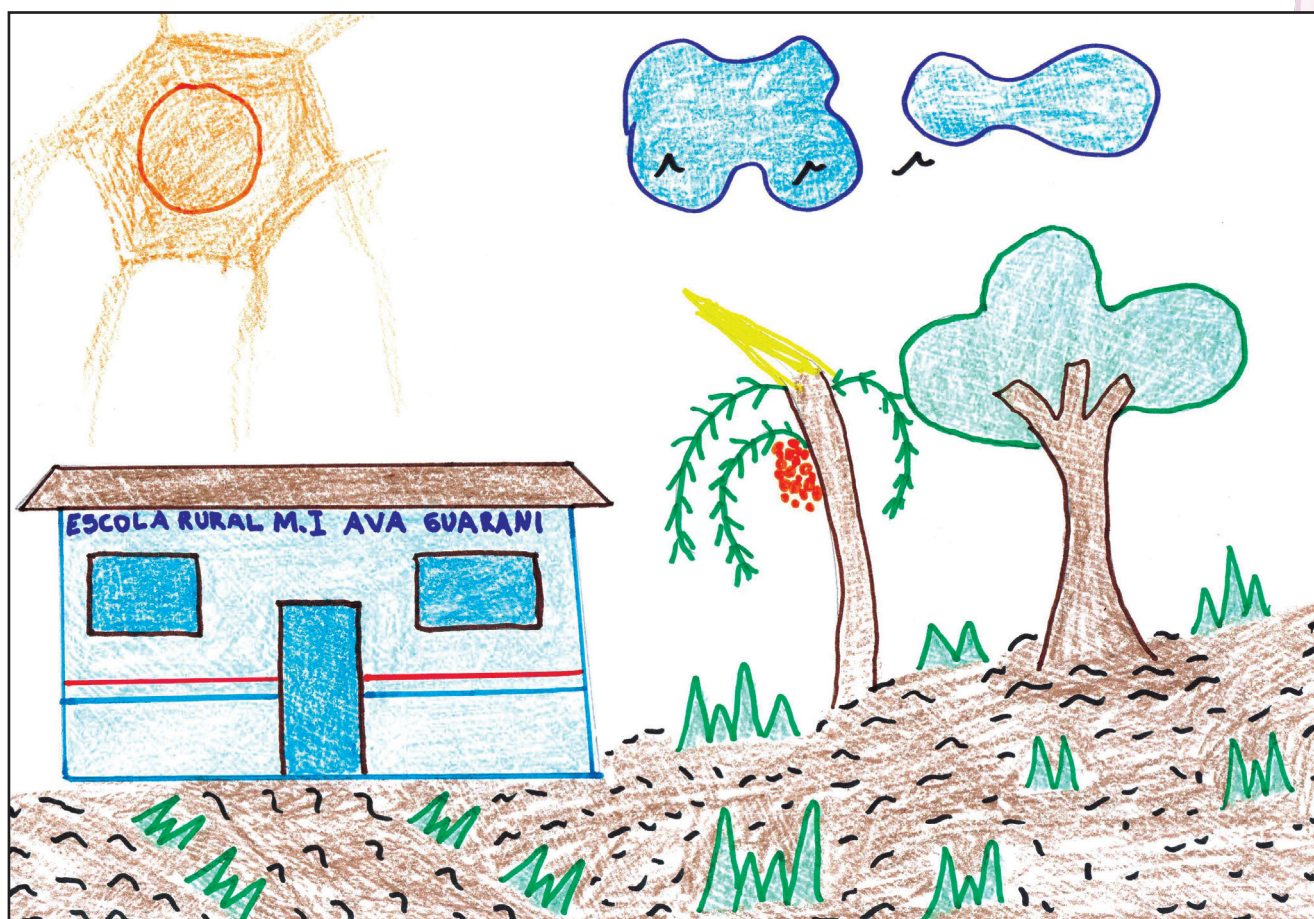
Escola ha'e ñandereko rã Ko'ãnga ma *escola* voi ha'e, mburuvicha ha'e pavẽ ojou porã ma heravy *escola*. Tekoha aikoa pe *escola* reheichama, mitãngue heta ramo, ma'etỹ ara heta ve ou mitãngue noñembo'e va'e kue ohecha *escola* iporã va'e mba'echapa pavẽ jaikuaa, ñañembo'e jatopa hangua ñamba'eapo hagua, nañamba'apoirõ ndajai koi va'erã.

Orerekoha pe roguereko ñombo'eha, va'e nda'ikatuigueteri ore *escola* pe, mba'echapa roipota orerekoha pegua ha'e orereheve oiko varã.

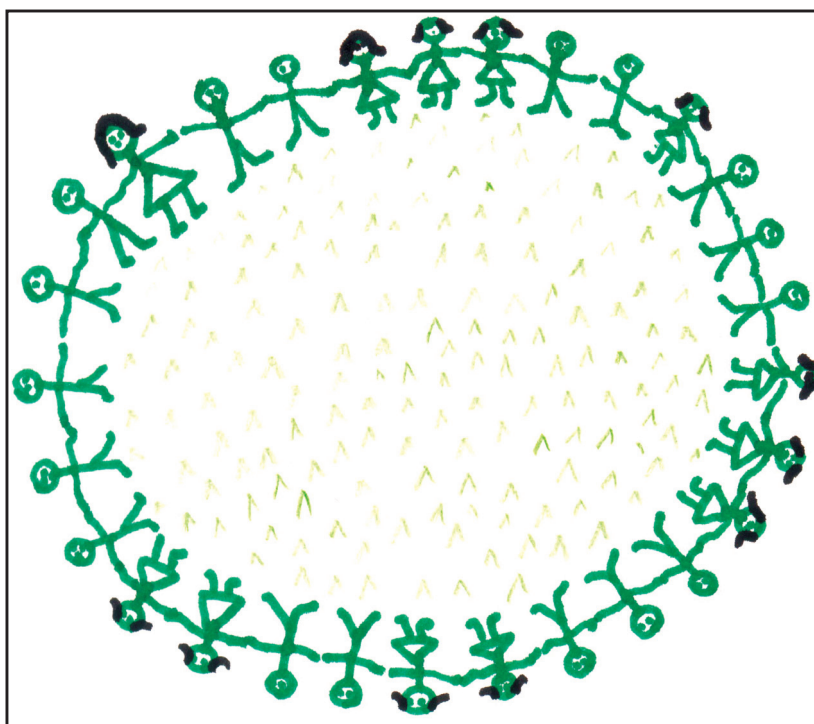
Ñañembo'eha ha ñamba'apoha va'e, ko'ẽ re ha'e ambue kuery reve ñande ayvu hagua, jaiporu hangua ñandereko.

Ore *escola* pe noroñembo'entei, ha'e roiko kuaa hagua. Ambuae rami, roñ embo'e ore ayvu hagua re ha'e mokoĩ ayvu rupi: Kaingang ha'e Guarani.

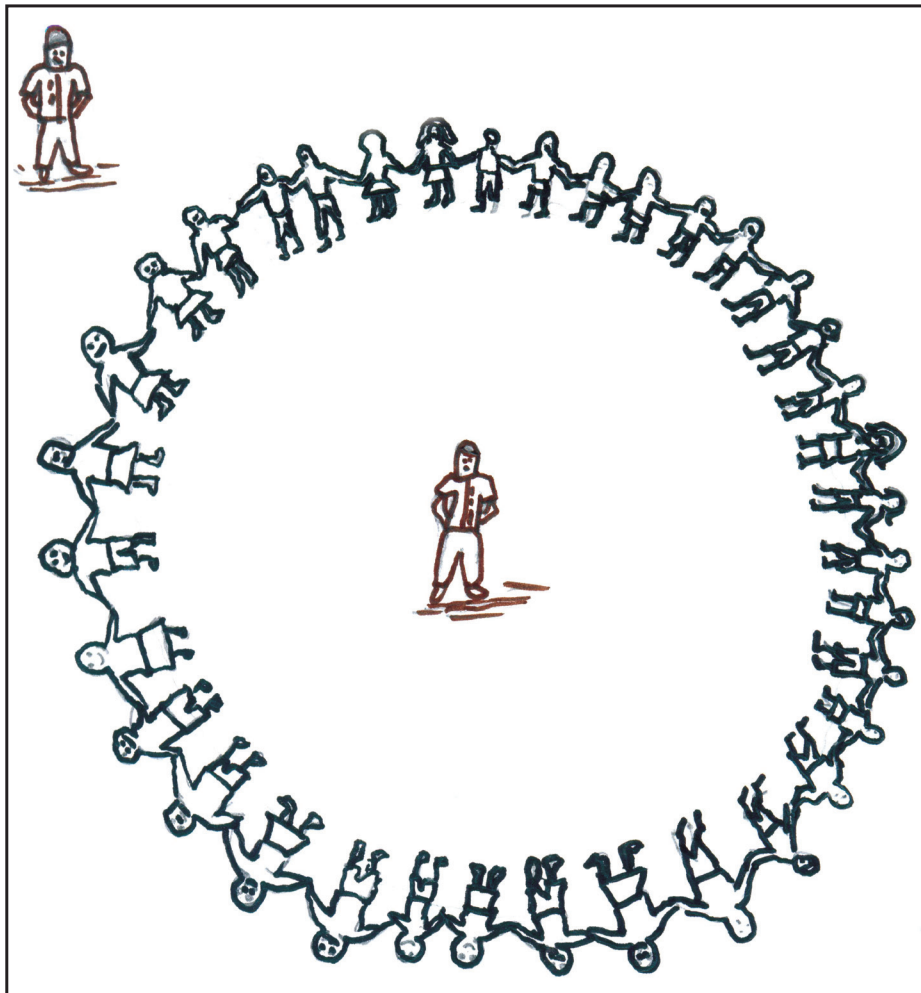

AKUTI

Akuti ojere
Pyhare ha ara pe
Uru osapukai jave
Oy ho'apa

ANGUJA HÁ'E MBARAKAJA

Anguja ha'e jaguarete oñembiara haguã ma kyringue ojapo peteĩ kora.

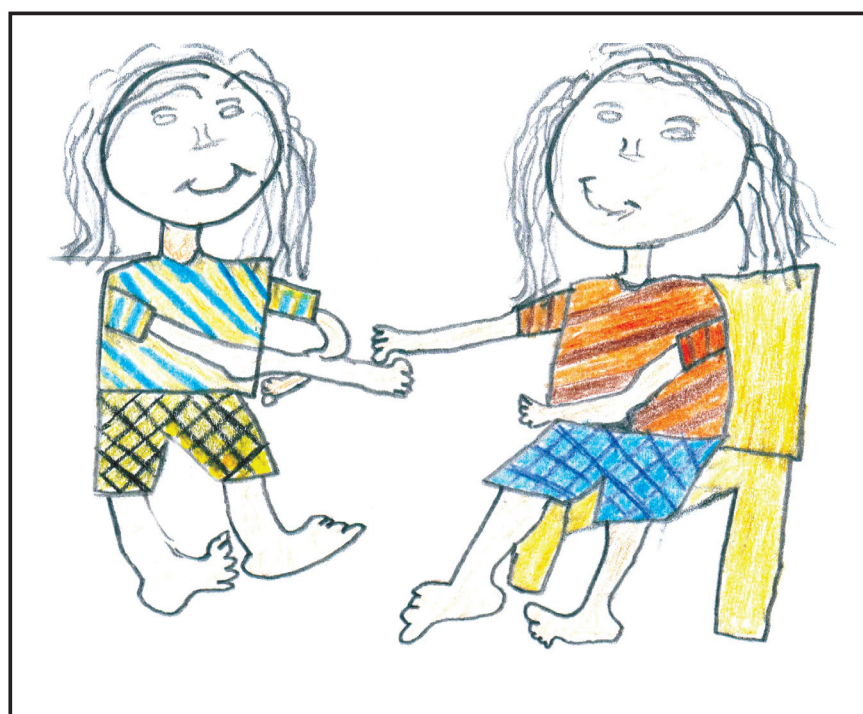
Ha'e gui peteĩ kyringue oĩ mbyte pe angujarõ oiko va ma oĩ mombyry jaguarete gua'u.

Ha'e rire ma jaguarete ou korape oporandu anguja pa oĩ korape.

Ha'e aipo he'i va'erã ne'i rã gueteri.

Ha'e gui ou jey ha'e oporandu jey ha'e ma aipo he'iramo oima jaguarete omuña anguja ajopy haguã, ha'e ojopy ramo anguja oĩ va'e kue jaguarete oiko.

ÑAÑEMBOARAI HAGUÃ CHOCHĨ KARAJA

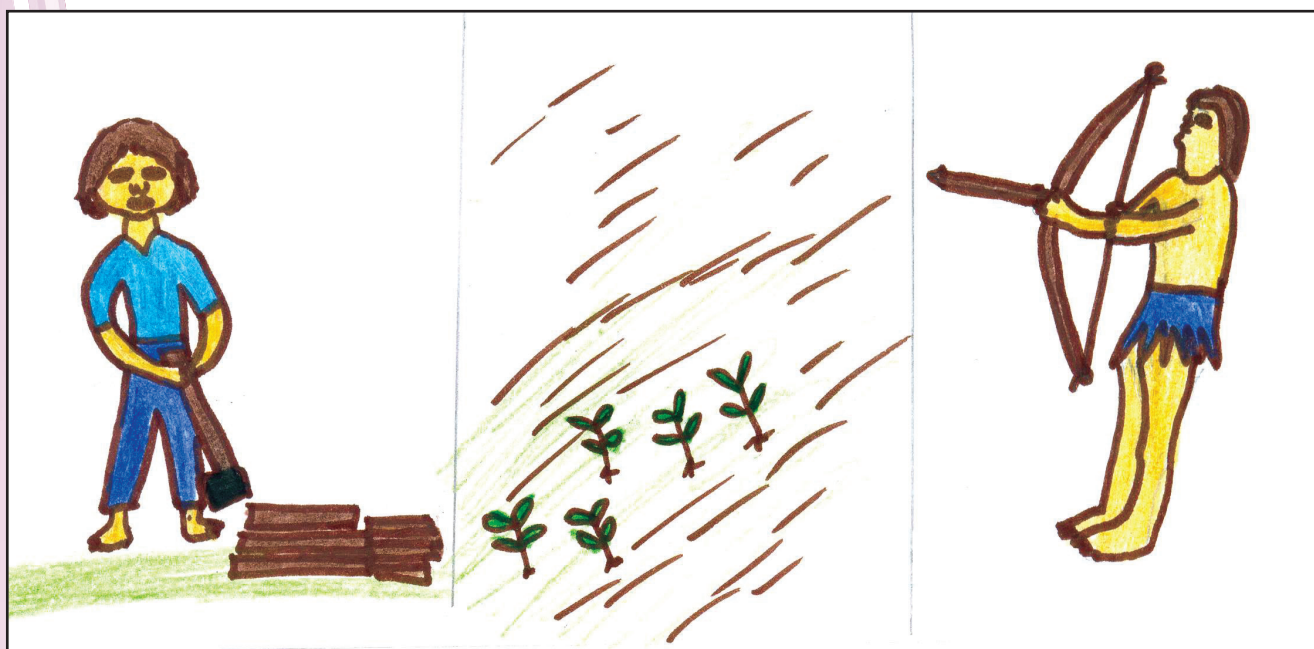
Chochĩ karaja jajapo haguã ma ñaime va'era mokoĩ.
Chochĩ karaja ma japorai reve jajapo, *gesto* reve guive.
Mba'epa mborai'i ramo.
Ha'e peicha va'erã japorai.
Chochĩ karaja, chochĩ karaja.

12 MBA'APO REGUA

Peteĩ teĩ tekoha rupi oguereko ha'e kuera ha'e omba'apo.

Peteicha gua'yme oguereko ojapo va'e rã.

Amongue tekoha pe omba'apo omoatyrõ haguã,e' ã va ñembyaty guasu ojapo hagarã, ogueru tesakã. Ha'e gui ojapo ambuae rami.

Kuimba'ekuera ojapo ma: omoatyrõ oñotỹ haguã, jepe'a oikyti, omba'ejuka hanguã, omonde imba'etyrã ha'e gui iñiru oipytyvõ gua'y kuera pe oñangareko haguã.

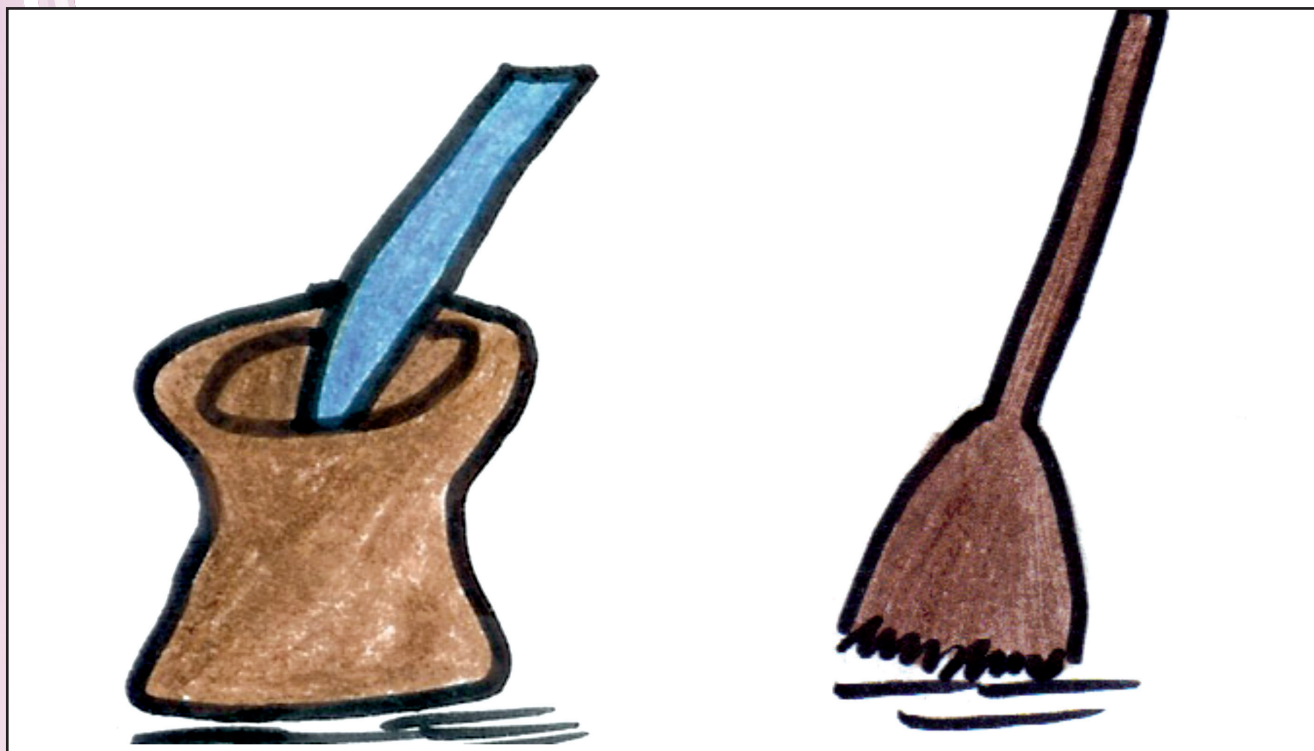
Kuimba'ekuera omopoti oñotỹ haguã, okopi omba'ejuka hanguã, ojapo monde oñemity hanguã ta'yra kuera oipytyvõ oñangareko hanguã.

KUÑAGUE REMBIAPO

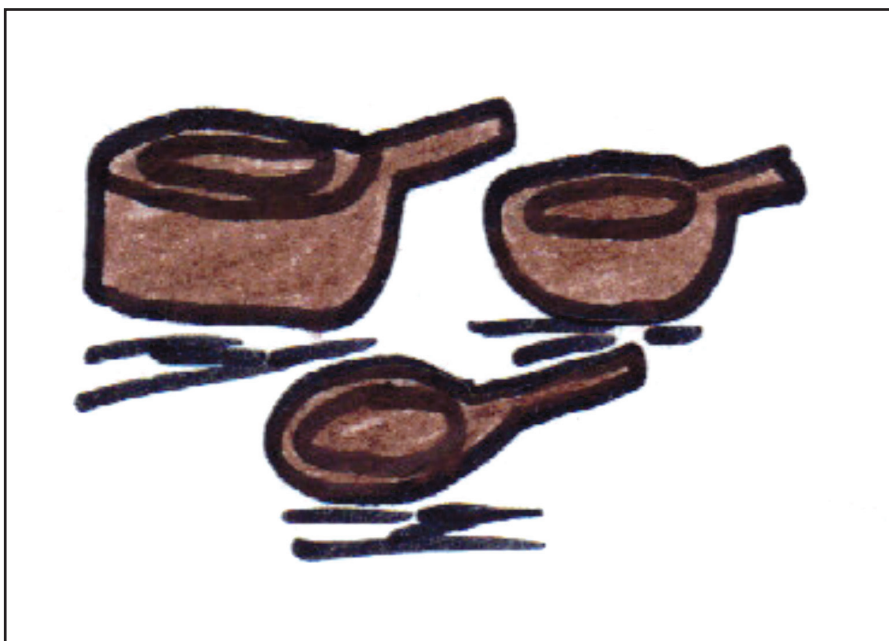

Kuña kuera ojapo opa mba'e. Ojapo tembi'u otypei okara, ojehei ao, oka'api jety ty, Ha'e mitãngue re oñangareko, ombojahu, ao ombovyvy.

KUÑA KUERA REMBIAPO

TATU, OJA, PIRA, KAVY
PIRA AO EI
EIRU, HY'A, GUAXU, PINDA
MBEJU, HY'AKUXA, PINDO

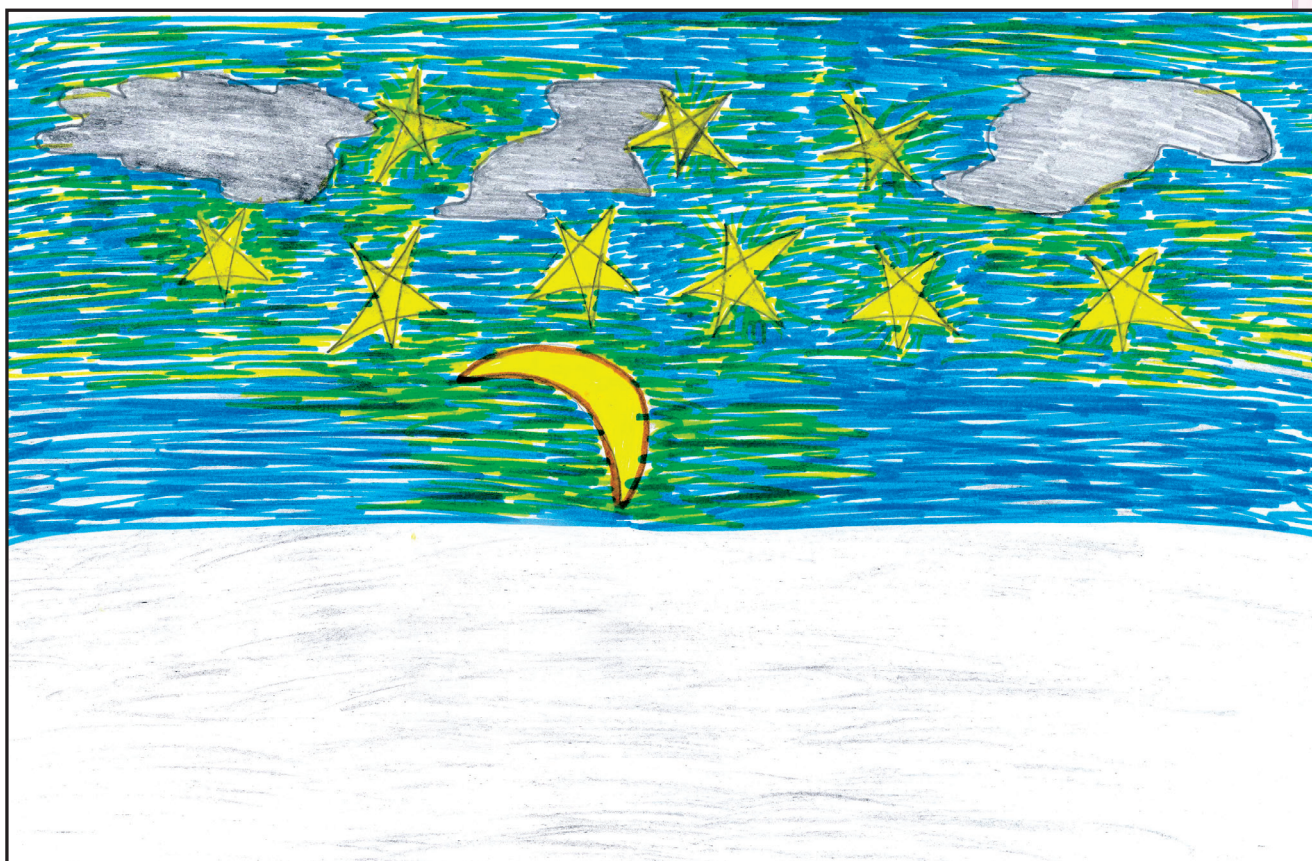
AJUKUE, ANGU'A, MIMBY
KUÑA, MBA'EXOA, OPY

YVYRA, EIXU, JOPYA
YVOTY, YTYPEIA, YPE

13 JASY REHEGUA

Jasy ñande resape há'e oñangareko ñande rekoháre ñande pyrũhare.

Yma ñaneramoĩ kuera hikuai ka'aguyre teri jave ha'e kuera opamba'e ojapo haguã jasy re oikuaa haguã.

Ha'e oikuaa ro'y jave ha'e gui haku regua jasy re oma'ẽ, ojekuaa guyra ñandu, mbore rape tuja'i oĩ ka'aru jave, ko'ẽ jave ka'aru jave ha'e ojekuaa ha'e ko'ẽ jave.

14 JASY ÑEPYRŪMBY

Kova'e mboapy ma ñanderuete ojapo va'e kue meme.

Jasy ma pyhare hesakã va'erã.

Jasy ma irundy rami ojapo.

Jasy raí, *crescente*, *minguante* ha'e gui hovaguasu ja'eha rami
(*cheia* pe).

Kuarahy ma ara pe hesakã va'erã.

Kuaray re ma na'iporãi ñama'ẽ aguã, ñareko ñanderesa ombyai.
Mba'ere kuarahy ma ojope rasy.

Jasy-tata hesaka va'e, pytu jave yvate ñama'ẽ vo jahecha, heta
ramo na'porãi jaipapa haguã.

Ha'e gui ara pe ma ndojekuai, kuarahy ojope rasy ramo.